

Informationer fra denne opgave vil bruges
af Bøe-samfundet
Allan C. Zinn

De stærke gårdmænd på Helnæs

Sociale relationer og netværk på Helnæs ca. 1750 – ca. 1850

The powerful farm tenants on Helnæs

Social relationships and networks on Helnæs c. 1750 – c. 1850

Til Jorun

Speciale i lokalhistorie, maj 2009
Allan C. Zinn

Indholdsfortegnelse

Johan Bruyns udskiftningskort over Helnæs 1769	2
Indledning	3
.1 Forskningsoversigt	5
.2 Problemformulering	12
.3 Kildemateriale og metodeanvendelse	16
.4 Specialets disposition	24
Helnæs sogn	25
.1 Godset Hagenskov / Frederiksgave	29
.2 Udskiftningen på Helnæs	30
3.0 De husstandsnaere relationer	32
3.1 Familienetværk	34
3.2 Faddernetværket	42
3.3 Finansielle netværk	49
4.0 Hvad tingbøgerne fortæller	51
4.1 En sag om åleruser	52
4.2 De undvegne og den standhaftige	59
4.3 Andre kampe om sandheden	64
5.0 Helnæsboernes mentale verden	68
5.1 Sagn og fortællinger	68
5.2 Eventyr fra Helnæs	75
6.0 Sammenfatning og diskussion	79
7.0 Konklusion	84
Summary	85
Litteratur og trykte kilder	87
Utrykte kilder	90
Bilag	91

1. Indledning

Skorstensdagen den 2. Januar samledes om Morgenens alle Gaardmænd på Helnæs for sig og Husmænd for sig og gik omkring for at syne Skorstene og andet Brandvæsenet vedkommende. Overalt stod Bordene flot dækkede med Mad og Drikke, varmt Gammel-øl med en Pind i, Brændevin og Romkaffe skulle nydes alle Vegne. Det gjaldt om at være forsigtige fra Morgenstunden af for at kunne holde den gaaende til Aften. Kunde man se sit Snit til at hælde lidt rigeligt af Flasken i Naboens Kaffe, saa var man altid parat dertil. Spøg, Latter og smaa Drillerier hørt paa Mændenes Vej, og stødte Husmænd og Gaardmænd sammen, saa blev der først Liv i Kludene. Naar hvert Hold hen ad Eftermiddagen kom til sit sidste Sted (og dette gik paa Omgang fra Aar til Aar), saa blev man Der opvartet med varm Spise og drev alskens Løjer, som om man var glade Børn og ikke gamle Mænd. Børn og Tjenestefolk skulde hen til Naboer og Bekjendte for at syne Skorstenene og blev da altid af den gjæstfrie Husmoder opvartet paa bedste Maade. Dagen var en Festdag og Fridag for det ganske Sogn. Det var en fra Fædrene nedarvet gammel Skik, men den har i de sidste 30 Aar kun været en Saga. Af et vittigt Hoved blev den Dag kaldet Fandens Geburtsdag. (Gårdejer P. Runge, Helnæs¹)

I slutningen af 1800-tallet fortalte gårdejer Peter Jacobsen Runge denne lille beretning om brandsyn på Helnæs til folkemindesamleren Evald Tang Kristensen, der var på besøg. Vi kan indkredse tidspunktet for beretningen til mellem 1892, - hvor Peter Jacobsen Runge fik skøde på enestegården Langørsbo eller Bogården, som den også kaldtes - og 1900, hvor beretningen trykkes i Tang Kristensens Tillæg IV til samlingen ”Gamle folks fortællinger om Det jyske Almuoliv”². Den tradition der berettes om, det årlige brandsyn, ligger med beretningens ord før ca. 1865, hvor traditionen altså er uddød, men beretningen giver os et eksempel på erindringen om en årligt tilbagevendende praktisk og selskabelig sammenkomst, som den har udfoldet sig i landsbyen Helnæs indtil da. Beretningen viser os således en side af fællesskabet i landsbyen, som kun få landbohistorikere har interesseret sig for eller har brugt tid på at forske i og beskrive: landsbyens

¹ Kristensen: JAT V-VI. 1900, s. 97f

² Både Peter Jacobsen Runge og hans bror, skolelærer Jacob Markus Ulrik Runge var meget interesseret i lokalhistorie og samlede gennem årene en del lokale folkeminder, som sendtes til Evald Tang Kristensen, og en del lokalhistorisk materiale, som findes på Helnæs lokalhistoriske arkiv.

sociale fællesskaber eller relationer. I den landbohistoriske forskning har landsbyfællesskabet i mange årtier været næsten synonymt med driftsfællesskabet, og forestillingen om, at landsbyens beboere kunne danne kulturelle netværk og sociale fællesskaber, at livet i landsbyen med andre ord kunne være andet end markarbejde, høstudbytte og hoveri, har næsten været overset. Ganske vist skrev kulturhistorikeren Hugo Matthiessen i 1930-erne en række fremragende kulturhistoriske skildringer, heriblandt et par bøger om danske landboforhold: *Den sorte Jyde* og *Det gamle Land*, men han hører sammen med Georg Hansen til undtagelserne på det tidspunkt. Historikeren Peter Henningsen finder forklaringen i det forhold, at landbohistorien i Danmark opstod som en videnskabelig opposition til den bonderomantik, der trivedes blandt lokalhistorikere og på landets højskoler. Historikerne ville "videnskabeliggøre" bondeforskningen og ville rydde op i de gamle myter og det nationalchauvinistiske arvegods ved at kvantificere data om bøndernes sociale og økonomiske forhold. Og Henningsen fortsætter: "*Teoretiske spørgsmål af den karakter, som f.eks. har optaget antropologer og etnologer, har derfor ikke øvet nogen indflydelse på danske landbohistorikers forskning, undervisning og værker. Den danske landbohistorie har altid været en "ren" empirisk disciplin, hvor man ikke gav sig af med vidtløftige hypoteser, endsige forsøg på at opstille typologier og analytiske modeller.*"³

At sociale relationer altid har eksisteret i bebyggelser – også på landet - viser imidlertid resultaterne af over 100 års etnologisk og antropologisk forskning i indland som udland⁴. Men hvilke relationer eksisterede i landsbyerne, og hvordan kan disse relationer afdækkes i en historisk kontekst? Det er den udfordring, som jeg vil tage op med dette speciale, dels ved at stille nye spørgsmål til eksisterende kildemateriale, dels ved at inddrage kildemateriale, der traditionelt ikke har været anvendt af historikere. Inspirationen til at stille nye spørgsmål til eksisterende kildemateriale har jeg fundet i den tysk/engelske såkaldte mikrohistoriske eller historisk-antropologiske tilgang til forskningen, hvor Hans Medick og David Sabeans forskning fra 1970'erne har været banebrydende med deres studier i et par tyske landsbyer i 1700- og 1800-tallet. I Danmark er denne metode fulgt op i bl.a. Palle Ove Christiansens studier i et midtsjællandsk gods kompleks i 1700-tallet⁵, i Hans Henrik Appels studier i et vestjysk herred i 1600-tallet⁶ og i Martin T.H.Borks studier i et vestsjællandsk sogn i tiden efter udskiftningen⁷. Jeg tror, at det med denne historisk-antropologiske

³ Henningsen, 2006, s. 95f.

⁴ Barnard, 2000, især fra kap. 4: Diffusionist and culture-area theories

⁵ Christiansen 1996

⁶ Appel 1999

⁷ Bork 2006

tilgang vil være muligt at belyse sider af de sociale relationer, det sociale fællesskab i en landsby, der ikke alene kan vise os glimt af livet og de kulturelle normer i landsbyen så langt tilbage som i sidste halvdel af 1600-tallet, men også kan forklare funktionen af den bebyggelsesstruktur, der lå tilbage, da driftsfællesskabet ophørte mellem 1770 og 1830. Det supplerende kildemateriale, som jeg vil inddrage, er lokale sagn og fortællinger, der kan afspejle kulturelle normer og forestillinger som var betydningsfulde for lokalbefolkningen. Også anvendelsen af dette kildemateriale henter inspiration fra den historiske antropologi.

Specialeopgaven ligger i forlængelse af studiet af rural kulturhistorie på SDU i foråret 2007, der for mit vedkommende mandede ud i en begrænset opgave om sociale relationer i fynske landsbyer før udskiftningen, belyst gennem fynske vider og vedtægter. Gennem en analyse af de bevarede vedtægter påviste jeg, at dette kildemateriale rummer temmelig mange bestemmelser, der direkte viser spor af det sociale liv i landsbyerne eller ønsket om at ændre det – de årlige stævner med dets procedurer, deltagere og hierarki – drikkegilder og fester – forpligtelser ved begravelse – bestræbelser på at modvirke brand – den sociale lagdeling i landsbyen og forholdet til tyende, tiggere og tatere – samt den gensidige forsikring gårdmændene imellem om hjælp ved sygdom, større bygningsarbejder og genopførelse efter brand. Det er disse spor af det sociale liv i landsbyerne, som jeg håber at kunne supplere gennem analyser af tilgængeligt kildemateriale, og dermed sandsynliggøre ikke alene eksistensen og karakteren af de sociale netværk eller i hvert fald sociale relationer, der har eksisteret i landsbyerne før udskiftningen, men også i hvilket omfang netværkene eller relationerne ændrede sig over tid. En foreløbig problemstilling kan således være at afdække eksistensen, karakteren og ændringerne af sociale netværk eller relationer, således som disse netværk eller relationer fandtes og udviklede sig i et fynsk landsogn såvel før som efter udskiftningen. Lad os på den baggrund begynde med at kigge på den historisk antropologiske forskning og dens udvikling med særlig vægt

1.1 Forskningsoversigt

Historisk antropologi – en oversigt.

I begyndelsen af 1900-tallet opstod der i Vesteuropa reaktioner mod den gængse historieskrivning om statsmagt og elitære personer, og interessen for det almindelige menneske i historien gav anledning til et brud i den historiske forskning. Med historikerne Marc Block og Louis Febvre som frontfigurer og tidsskriftet *Annales* som talerør, opstod en historisk antropologisk forskning med en

klar marxistisk/socialistisk syntesetænkning som udgangspunkt. Denne forskning tog hensyn til både individet, grupper og strukturer, og den dannede skole i et sådant omfang, at der i 1950'erne og 1960'erne havde udviklet sig tre hovedretninger inden for den historiske antropologi:

Samfundshistorien, mentalitetshistorien og social- og kulturanthropologien⁸.

Samfundshistorien havde sin basis i Frankrig, England og Tyskland, hvor Annales-folkene i de to førstnævnte lande med strukturfunktionalisten Radcliffe-Brown i spidsen udviklede analysetypen "the community study" baseret på et omfattende demografisk statistisk datagrundlag. Som en af sidegevinsterne gav dette datagrundlag samtidig Peter Laslett med sin Cambridge-gruppe mulighed for at arbejde med den familierekonstitutions-model, der var udviklet af den franske historiker Louis Henry, og som siden har været anvendt i flere historisk antropologiske studier. Denne model skal vi senere vende tilbage til, fordi den også er et væsentligt element i de seneste års danske historisk antropologiske studier. I Tyskland fokuserede Jürgen Kocka og Hans Ulrich Wehler mere på samfundsmæssige problemstillinger og rekonstruerede ved hjælp af økonomiske og sociologiske teorier de sociale, økonomiske og politiske strukturer i et samfund, men i opposition til dem udviklede Max-Planck-Instituttet i Göttingen sin egen "community study"-metode i forbindelse med en analysering af landsbyernes spæde væveindustri i 1700-tallets Sydvesttyskland.

Mentalitetshistorien opstod også af Annales-gruppen, hvor Philippe Ariès i opposition til gruppens strukturalister lancerede studiet af folks kollektive livsforestillinger, tanker, erkendelser og tolkninger, men det blev først og fremmest Norbert Elias, der med sit hovedværk *Über den Prozeß der Zivilisation* fra 1939 tegnede mentalitetshistorien og ikke mindst beskrev forandringerne i den menneskelige civilisation og årsagerne hertil.

Social- og kulturanthropologien i Frankrig, England og USA satte det almindelige menneske og kulturen i centrum. Den tog udgangspunkt i den ældre engelske sociologiorienterede antropologi, der fokuserede på feltarbejdets praksis i forbindelse med analyser af de menneskelige primærbehov og samværsbehov og tilfredsstillelsen af disse behov. De tidlige hovedfigurer var Bronislaw Malinowsky, Marcel Mauss og Franz Boas, og fokus blev ret hurtigt en diskussion om den rigtige metode for feltarbejdet, der skulle kortlægge det fremmedartede og anderledesheden, samt de bagvedliggende teorier. To antropologer kom til at præge denne debat: Den ene er franskmænden Pierre Bourdieu, der tog udgangspunkt i den sociale virkeligheds dobbelte konstitution, at mennesket strukturerer og bliver struktureret, og som i begyndelsen af 1970'erne fremlagde sin teori om, hvorledes denne viden kan bruges i forbindelse med registrering og tolkning af det

⁸ Bonderup, 1997.

fremmedartede⁹. Den anden er amerikaneren Clifford Geertz, der med udgangspunkt i Max Webers påstand om at: *Man is an animal suspended in webs of significance, he himself has spun*, og med henvisning til nettet som en metafor for kultur argumenterede for, at antropologen gennem en omhyggelig optegnelse af sine iagttagelser, nedskrivning og tolkning af betydningsstrukturer ("thick description") kunne dechifrere den udforskede kultur¹⁰. Og han illustrerede sin argumentation med den siden så kendte beskrivelse af en balinesisk hanekamp, tolket som et spejlbillede af betydningsstrukturerne i det lokale samfund¹¹.

Geertz argumentation og illustration gav anledning til megen debat og faglig kritik. Men hans argumentation blev også inspirerende for historikere, der imidlertid sjældent har et feltarbejdes resultater at arbejde med. I stedet har man forsøgt at arbejde med kilderne fra fortiden gennem anvendelse af to metoder. Den ene blev lanceret af historikeren Carlo Ginzberg, der inspireret af Geertz' kulturnetmetafor og den italienske kunsthistoriker Giovanni Morelli har anvendt semiotikken på det funktionelle kildebegreb og beskrevet, hvordan man ved hjælp af tegn, der er blevet til i en anden kontekst, kan opklare, erkende og forstå sammenhænge og handlinger fra en anden tid. Hans dokumentation er analysen og fortolkningen "*Il formaggio e i vermi*" fra 1976, der 4 år senere blev kendt i den amerikanske oversættelse "*The Cheese and the Worms*", og hvor han ud fra retskilderne tegner en italiensk møllers verdensbillede i relation til samtidens verdslige og kirkelige myndighedsudøvelse i 1600-tallet. Den anden metode til at finde kilder fra fortiden som en slags feltarbejde er at undersøge emner, der har en lang overlevering i folkemunde og -litteratur, eksempelvis fester, karneval, , protester, riter og vaner¹². Her er Robert Darntons "*The great cat massacre and other episodes in French cultural history*" fra 1984 et eksempel på analyse af en overleveret beretning fra 1700-tallet om et karneval, der afspejler folkekulturen. Andre eksempler er historikerne Peter Burkes og Robert Muchembleds værker om *Popular Culture* fra 1978¹³, hvor eksempelvis Burke analyserer traditionelt folkloristisk stof og bl.a. undersøger almuens stereotype fremstillinger af helte, skurke og narre i den mundtlige tradition. Også Lynn Hunt har bidraget væsentligt med bl.a. "*Politics, Culture, and Class in the French Revolution*" fra 1984 og bliver

⁹ Ikke så relevant i min opgavesammenhæng, men der kan henvises til den amerikanske udgave af Pierre Bourdieu: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, Mass. 1977, for yderligere uddybning.

¹⁰ Clifford Geertz (red.): *The interpretation of Cultures*. New York 1973

¹¹ Ibid., s. 412ff: *Deep Play: Notes on the Balinese cockfight*

¹² Bonderup 1997, s. 10

¹³ Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*, Ashgate, Aldershot 1978 og Robert Muchembled: *Culture populaire et culture des elites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles): essai*, 1978

regnet som en af de førende teoretikere inden for denne linie, der også kaldes ”New Cultural History”.

Forskning i relation til dette speciale.

Allerede i 1970’erne arbejdede som tidligere nævnt Max-Planck-Institut für Geschichte i Göttingen med et projekt om den tidlige, landlige industrialisering i Tyskland og udviklede i den sammenhæng en tradition for at reducere skalaen i historisk analyse til landsbyniveau, og i denne samfundshistoriske forskningstradition udviklede David Sabean og Hans Medick fra 1980’erne deres historisk-antropologiske studier i de to sydvesttyske landsbyer Neckarhausen og Laichingen. Begge studier vil belyse den begyndende udvikling af væveindustrien i Sydvesttysklands landdistrikter og konsekvenserne heraf i de lokale landsbysamfund, og begge studier analyserer personer, grupper og sociale strukturer i landsbyerne på basis af omfattende studier af kirkebøger, skifteretsmateriale, laugsmateriale og tilsvarende kildemateriale fra perioden, og ved anvendelse af bl.a. en model for familierekonstitution.

David Sabeans *Property, Production and Family in Neckarhausen 1700-1870* handler på det lokale plan om, hvordan familieforhold, bondeproduktion og ejendomsforhold gensidigt påvirker hinanden i landsbyen over de 170 år, og hvor han med husholdet som social enhed analyserer forholdet mellem mand og kone, konflikter i forhold til slægt og jord, kønsmæssig arbejdsdeling samt kontrollen over husholdets aktiver, og hvor han viser hvordan disse forhold ændres med landsbyens vækst, påvirkninger udefra og en skærpelse af den sociale lagdeling.

Hans Medicks *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900* handler på det lokale plan om andre socialhistoriske forhold i landsbyen, blandt andet om hvordan den lokale pietistiske mentalitet formede en standhaftig overlevelseskultur i tider med fattigdom, hvor overlevelse var afhængig af den håndværksmæssige flid ved vævestolene på de små landbrugsejendomme. Laichingen blev på den baggrund et pietistisk samfund med begyndende industrialisering, men uden kapitalisme. De skiftende ændringer i konjunkturerne for handel med klæde gjorde det umuligt for almindelige mennesker at tro på akkumulering af rigdom. Han påviser endvidere, at en stor del af Laichingen-befolkningen kunne læse i slutningen af 1700-tallet, hvor de pietistiske *Erbauungsschriften* udgjorde en væsentlig fortolkningsramme om det daglige, praktiske liv.

Men begge studier nøjes ikke med at undersøge lokalsamfundet i de valgte perioder, de diskuterer også undersøgelsesresultaterne i relation til eksisterende faglitteratur om Würtemberg og Centraleuropa og påviser også behov for korrektioner i relation til tolkningen af de store trends og

strukturer, der har påvirket det moderne vesten, som den før-industrielle kapitalisme, før-industrielle og industrielle befolkningsmønstre, og udviklingen af den administrative stat. Begge studier af sociale relationer i landsbysamfundene er særdeles omfattende, både kildemæssigt og tidsmæssigt, og de ligger arbejdsmæssigt langt ud over, hvad der kan tages op i en specialeopgave. Et væsentligt element i min opgaves perspektiv er imidlertid, at de begge bygger på Norbert Elias' teori om en snæver sammenhæng mellem samfundets og de enkelte individers mentale udvikling og på hans begreb om 'sociale figurationer', der sikrer at man får fat i udviklingen over en bestemt periode¹⁴. Der findes efter hans teori ikke individer på den ene side og samfund på den anden side. Den enkelte eksisterer i et net af samfundsrelationer, som han påvirker og som påvirker ham. Det er disse relationer, der er interessante, og det giver ingen mening at iagttage mennesket uden for dets samfundsmæssige relationer. Både Sabeans og Medicks studier afdækker - på basis af demografiske analyser baseret på kirkebøger og kombineret med andre tilgængelige kildeinformationer - mange forskellige sociale netværk og relationer i de to landsbyer, og begge studier afdækker, at disse netværk og relationer ændrer sig over tid, påvirket af slægtsforhold, ændringer i kulturelle institutioner og ydre økonomiske vilkår.

På den hjemlige front gennemførte Palle Ove Christiansen i 1980'erne og 1990'erne et klassisk, antropologisk studie af det midtsjællandske stamhus Giesegaard, men udvidet med samfundshistoriske, demografiske analyser i tre landsbyer i godsområdet. Studiet afsluttedes i 1996 med en disputats¹⁵. I forbindelse med analysen er alle indbyggernes dokumenterbare aktiviteter og karakteristika i slutningen af 1700-tallet blev registreret, herunder fadderforhold, godsets bedømmelse af mulige fæstere, formueforhold, familierelationer, slagsmål og retstrætter samt lån og leje af jord og dyr. Alle disse forhold fra hverdagslivet afspejler de sociale relationer mellem landsbyboerne, der i den pågældende analyse dannede baggrund for tesen om, at der i de pågældende landsbyer næppe var tale om én bestemt bondekultur eller levevis, men mindst 2 samtidige og ret forskellige bondelivsstile, den planlæggende stræber og den fatalistiske livsnyder, der til tider komplementerer hinanden. Analysen dokumenterer imidlertid også de sociale netværk, der eksisterede i de tre landsbyer i perioden op til udskiftningen, og selv om det ikke er analysens

¹⁴ Norbert Elias: *Über den Prozeß der Zivilisation*, 1939. Hans Henrik Appel har i sin disputats (1999), s. 42f en ganske pædagogisk illustration af Elias' begreb 'sociale figurationer', idet han sammenligner med de figurationer, som dansende udgør på et dansegulv. Formationerne kan ikke forstås ved at fokusere på en enkelt danser, de kan kun forstås ved at iagttage sammenhængen.

¹⁵ Christiansen, 1996, s. 125-251

formål, er analysen således en af de første, der i en historisk kontekst påviser sociale netværk og relationer i danske landsbyer omkring udskiftningstidspunktet.

Tre år efter forsvarede Hans Henrik Appel i 1999 sin disputats *Tinget, magten og æren*, hvor det af titlen direkte fremgår, at der er tale om *studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Udgangspunktet for Appel er en belysning af konsekvenserne af den nye magtstat på det lokale samfund i Skast Herred – i hvilket omfang skærpet lovgivning, opstrammet kirketugt og regulering af næringslivet fik indflydelse på dagliglivet langt fra København. Hans kildemateriale er først og fremmest tingbøgerne, men også kirkebøger, jordebøger og andre administrative kilder, der kan give et indblik i datidens lokale samfund. Hans metode er dels samfundshistoriens familierekonstitution, dels kulturanthropologiens 'tætte' analyse af tingbøger og administrative kilder. Disputatsen er nok en af de hidtil mest detaljerede fremstillinger af livet i nogle konkrete danske landsbysamfund i 1600-tallet med en påvisning af de forskellige sociale netværk, der opstod og ændredes over tid, men også med en påvisning af, hvor sårbare sådanne netværk kunne være, når svenskekrige og pest raserede. Appel beskriver også, hvordan magtforhold i lokalsamfundet ændres gennem statsmagtens vækst, eksempelvis ved herredstingets udvikling fra at være et lokalt "brugerstyret" konfliktløsningsorgan til et styringsorgan for øvrigheden. I min opgaves sammenhæng ligger det interessante ved disputatsen i den metodiske anvendelse af kildematerialet til at afdække forskellige sociale relationer i 1600-tallets landsbysamfund, de sociale formationer og deres ændringer over tid..

Senest har Martin T.H. Bork i sin ph.d.-afhandling fra 2006 *Fællesskabet efter fællesskabet* søgt at belyse de sociale netværk i et vestsjællandsk landsogn i perioden 1785-1850, eller som han skriver i forordet: ”- *emnet er den uformelle samhørighed, som udviklede sig efter landsbyfællesskabets opløsning, da det danske samfund undergik dybe forandringer mod det moderne*”¹⁶ I Borks optik er der altså tale om et fællesskab, en samhørighed, der efter hans opfattelse udviklede sig efter at landsbyens driftsfællesskab ophørte. På det punkt deler jeg ikke hans opfattelse. Han påviser imidlertid, at de traditionsbundne familier i landsbyerne er de populæreste, dem der både deltager i festligheder og optræder som faddere, hvorimod stræberne, de nye initiativtagere bliver udelukket fra det sociale fællesskab. En væsentlig inspirationskilde i afhandlingen er for mig den metodepluralisme, som Bork anvender til at afdække kulturel og social praksis i det undersøgte

¹⁶ Bork, 2006, s. 5

landsogn, en pluralisme der omfatter både den metode ”thick description”, som kulturanthropologen Clifford Geertz anvender til tolkning af normer og værdisæt ud fra retsdokumenter, og samfundshistoriens familierekonstitutions-metode, som eksempelvis Hans Medick anvender, og som sammen med andet kildemateriale kan belyse strukturer i lokalsamfundet og ændringer i strukturer, forårsaget af konkrete individers kulturelle praksis. Herudover inddrager Bork endnu en metode, den netværksanalytiske metode, som egentlig er udviklet på baggrund af den moderne urbaniserede markedsøkonomi, men som flere svenske historikere ifølge Bork finder anvendelig til analyse af uformelle sociale relationer, og som er anvendt af den svenske historiker Solveig Fagerlund i en undersøgelse af hverdagslivets sociale struktur i 1700-tallets Helsingborg¹⁷. Jeg skal senere vende tilbage til en nærmere gennemgang af de metoder, der vil blive anvendt i min opgave, og den teoridannelse, der knytter sig til metoderne.

På det mere beskedne plan har jeg i forbindelse med en opgave på SDU i 2007 beskæftiget mig med en undersøgelse af, i hvilket omfang de kendte fynske vider og vedtægter fra perioden 1559-1825 afspejler sociale relationer, der rækker ud over driftsfællesskabet i landsbyen. I den forbindelse har jeg påvist, dels at vedtægterne tilsyneladende blev ajourført løbende efter behov, dels at de ældre vedtægter indeholdt bestemmelser, der var en videreførelse af bestemmelser fra førreformatoriske gildeskråer. Undersøgelsen viste også, at vedtægterne *”indeholdt bestemmelser, der direkte viser det sociale liv i landsbyerne eller ønsket om at ændre det – de årlige stævner med dets procedurer, deltagere og hierarki - drikkegilder og fester, hvis antal indskrænkes - forpligtelser ved begravelse – bestræbelser på at modvirke brand - den sociale lagdeling i landsbyen, forholdet til tyende, tiggere og tatere – samt den gensidige forsikring om hjælp ved sygdom, større bygningsarbejder og genopførelse efter brand.”*¹⁸ Helnæs har også haft sin vedtægt fra før 1774, men den har ikke tidligere været registreret, og den eneste kendte revision fra 1836, kaldet Helnæs oldermandsprotokol¹⁹, medtager alene nogle få bestemmelser, der alle er driftsrelaterede.

Afslutningsvis vil jeg i denne forskningsoversigt inddrage historikeren Lene Andersens speciale fra 2005²⁰, hvor hun ud fra folkemindesamleren Evald Tang Kristensens optegnelser søger at indkredse træk i almuens forestillingsverden. Denne for historikere ret utraditionelle tilgang til folkeminder

¹⁷ Bork 2006, s. 16f

¹⁸ Zinn 2007, s. 24

¹⁹ Helnæs sogns lokalhistoriske arkiv. Årsskrift 1983, s.3

²⁰ Andersen: *Historisk folkekultur i Jylland omkring 1870*, utrykt speciale 2005, Afdelingen for Historie, Københavns Universitet.

har også sin teoretiske baggrund i den magtfulde britiske antropologis analyse af historiske småsamfund, i Göttingen-skolens *Alltagsgeschichte*, og i historikerne Peter Burkes og Robert Muchembleds værker om *popular culture* fra 1978²¹. I sit speciale redegør Lene Andersen for, hvorledes folkloristerne skelner genremæssigt mellem sagn og eventyr. De fortællinger, som almuen selv mente var sandfærdige, benævnes sagn, mens de klart fiktive fortællinger kategoriseres som eventyr. ”Udgangspunktet [...] er imidlertid, at både eventyr og sagn indeholder spor af almuens forestillingsverden”²², og at der derfor kan være grundlag for at analysere sådanne sagn og eventyr fra et lokalområde ud fra et mentalitetshistorisk perspektiv. Måske kan man derved bidrage til en belysning af lokale personers eller grupperes forestillingsverden og deres netværk.

Men sagnfortællingerne kan også på anden vis bruges til at fortælle noget om sociale fællesskaber. I den indledende fortælling om det årlige brandsyn berettes om fælles praksis i 2 sociale lag, hos gårdmændene og hos husmændene, men selv om der tilsyneladende kan være tale om en kollektiv erindring, kan der være grund til at kigge nærmere på disse sagn. Anette Warring påpeger således i en artikel: *Kollektiv erindring – et brugbart begreb?*²³, at James E. Young²⁴ foretrækker at bruge begreberne ’forenet erindring’ og ’forenet mening’ for at markere, at en fælles erindring ikke nødvendigvis betyder, at man er fælles om erindringens indhold. Der kan således være grund til at kigge nærmere på, i hvilket omfang sagnenes sammenbragte erindringer i virkeligheden er en enkelt gruppes erindringer, eller sagt på en anden måde: i hvilket omfang andre grupperes erindringer har været udsat for kollektiv glemsel.

1.2 Problemformulering

Som skitseret i indledningen har dansk landbohistorie i generationer været præget af en tendens til ikke at ville beskæftige sig med landsbyernes sociale liv og kulturhistorie. Landbohistorie har i vidt omfang handlet om ejendoms- og bebyggelsesstrukturer, økonomistrukturer og produktionsforhold, og vitterligt er der gennem det sidste århundrede sat en række markante milepæle i denne forskning af bl.a. Henrik Petersen (*De danske landbrug*, 1928), Friedlev Skrubbeltrang (*Det danske Landbosamfund 1500-1800*, 1978), Karl-Erik Frandsen (*Vang og tægt*, 1983), Claus Bjørn (*Bonde, Herremand, Konge*, 1981) og Erland Porsmose (*De fynske landsbyers historie*, 1987).

²¹ Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*, Ashgate, Aldershot 1978 og Robert Muchembled: *Culture populaire et culture des elites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles): essai*, 1978

²² Andersen, 2005, s. 14.

²³ I Bernard E. Jensen et al. (red.): ”Erindringens og glemslens politik”, Roskilde 1996, s. 226ff.

²⁴ Professor i Engelske og Jødiske Studier ved University of Massachusetts Amherst

De seneste 25 år er der imidlertid sket en væsentlig udvikling i den europæiske og amerikanske kulturhistoriske forskning, hvor som nævnt bl.a. Hans Medick, David W. Sabeau, Palle Ove Christiansen, Hans Henrik Appel og Martin T.H. Bork har sat en ny dagsorden med deres synteseskabende disputatser. Selv om de sociale netværk og relationer i de pågældende landsbyer klart fremgår af de nævnte disputatser, er formålene med disputatserne imidlertid ganske forskellige, og bl.a. Martin Borks afhandling synes at forudsætte, at de sociale fællesskaber og netværk først opstår efter udskiftningen af landsbyerne. Min tese er imidlertid, at sociale relationer og netværk altid har eksisteret i landsbyer og andre samlede bebyggelser, og at det i væsentligt omfang er landbohistorikernes manglende interesse for den etnologisk/antropologiske teoridannelse og metodeudvikling, der har skabt det tilsyneladende brud i forskningen.

Der er derfor hensigten at undersøge, i hvilket omfang historisk og etnologisk kildemateriale for en landsby kan afdække eksistensen, karakteren og ændringerne af sociale netværk eller relationer i landsbyen, således som disse netværk eller relationer eksempelvis fandtes og udviklede sig i Helnæs sogn i perioden ca. 1750 - ca. 1850. Hvilke sociale relationer og netværk indgik beboerne med hinanden, og hvad var kriterierne for dem? De sociale relationer kan karakterisere det samfund, de opstår i, fordi grundlaget for dem er menneskeskabte værdier og normer. Men derfor kan disse relationer også ændres, hvis værdier og normer ændres. Det vil derfor være relevant at søge belyst, hvilke ændringer der i løbet af perioden skete i disse relationer og netværk.

Det er i bred forstand påvisningen af en hvilken som helst landsbys sociale relationer og netværk, der er genstand for dette speciale, men her eksemplificeret gennem en belysning af forholdene i et sydvestfynsk landsogn i perioden ca. 1750 – ca.1850, altså i en periode der både omfatter tiden før og efter udskiftningen, idet periodiseringen ikke skal tages alt for bogstavelig. Den landsby jeg har valgt som undersøgelsesfelt er Helnæs på Sydvestfyn, dels fordi det vil være praktisk for mig med bopæl på Fyn at arbejde med en fynsk landsby og derved gøre det lettere at gennemføre kildestudier på landsarkivet, dels fordi det er den landsby på Fyn, hvorfra der foreligger det største antal sagn og eventyr i Dansk Folkemindesamling. Netop dette kildemateriale kan være relevant at inddrage til supplerende belysning af sociale relationer i landsbyerne, fordi materialet kan belyse mentalitet og erindring i landsbyen. Det er imidlertid væsentligt at fastholde, at undersøgelsesfeltet i princippet kunne være en hvilken som helst landsby i Danmark. Mit belæg for denne påstand er, at kirkebøger og tingbøger som de to hovedkildetyper indeholder så mange informationer om næsten enhver

landsbys personer og relationer mellem personerne, at det gennem valg af de rette analysemetoder vil være muligt at påvise sociale relationer i disse landsbyer. Hertil kommer, at der som regel findes yderligere kildemateriale, der kan supplere disse to hovedkildetyper. De eksempler på analyser, der er nævnt i forskningsoversigten, illustrerer dette forhold. Omfanget og karakteren af kildematerialet kan selvsagt være meget forskelligt fra landsby til landsby, afhængig af landsbyens størrelse og karakter og kildematerialets bevaringsomstændigheder, men det burde næppe påvirke bekræftelsen af undersøgelsens generelle tese, at der både før og efter udskiftningen eksisterede sociale relationer og netværk i enhver landsby. Derimod vil det selvfølgelig påvirke muligheden for at påvise eksistensen, karakteren og/eller omfanget af alle mulige relationer og netværk. Man vil derfor ikke kunne give en udtømmende påvisning af alle sociale relationer og netværk i en landsby, uanset hvilken man vælger. Netop valget af Helnæs som undersøgelsesfelt giver anledning til at understrege, at de sociale netværk og relationer i denne landsby på ingen måde er repræsentativ for sociale netværk og relationer i alle landsbyer. Trods landtangen til Agernæs og Fyn har sognet og ejerlavet i et vist omfang de samme karakteristika som en ø, og de sociale netværk og relationer kan derfor være præget af dette forhold: uden grænser til nabosogne, transportmæssigt afhængig af udskibningssteder for søværts fragt, og siden Middelalderen præget af et stort antal huse med tilknytning til såvel landbrug som fiskeri. Alligevel er det min tese, at Helnæs er et eksempel på, at alle landsbyer rummer mange forskellige sociale fællesskaber og relationer, der gennem århundreder er opstået, har udviklet sig, ændret sig og måske er forsvundet igen.

Som nævnt er kirkebøger, folketællinger og tingbøger det grundlæggende kildemateriale ved undersøgelser af befolkningsforhold i landsbyer. Kirkebøgernes informationer skal imidlertid systematiseres for at blive anvendelige til at belyse sociale relationer, og den metode der har vist sig mest frugtbar til det formål, er den tidligere omtalte familierekonstitutions model, som blev udviklet af den franske historiker Louis Henry og præsenteret i 1956. Ved *familierekonstitution* forstås en metode, hvor man på grundlag af kirkebøgernes forskellige navneoplysninger ved dåb, vielser, begravelse m.v. inden for et område, suppleret med oplysninger fra folketællinger og andre kilder, samler oplysninger for hver enkelt person og kortlægger dennes forhold til familier og husstande. Denne metode er velegnet til at give et mere fyldigt billede af de demografiske forhold og give mulighed i sammenhæng med andet kildemateriale at fortolke befolkningsforholdene i relation til en periodes økonomiske og sociale forhold. For at kunne bearbejde de mange data, der indgår i en familierekonstitution har det været nødvendigt at etablere en form for person- og familiedatabase,

hvor hver enkelt person fra kirkebøger og folketællinger i undersøgelsesområdet har fået tildelt sit eget id-nummer. Databasen har i denne opgave været ufuldstændig, dels fordi indtastning af data fra kirkebøger af tidsmæssige årsager kun har kunnet gennemføres fra 1777 til og med 1801, dels af tekniske årsager²⁵. Det har betydet at mange personidentifikationer har skullet gennemføres ved manuel sammenholdning af registre og arkivinformer. Selv med disse begrænsninger har modellen vist sig frugtbar som værktøj til at synliggøre familie- og netværksrelationer, f.eks. fadderforbindelser.

I min problemformulering har jeg anvendt begrebet *tilgængeligt historisk og etnologisk kildemateriale*. Herved forstår jeg kildemateriale, som er tilgængeligt for forskning i eksempelvis biblioteker, rigsarkivet, landsarkiver, godsarkiver, lokalhistoriske arkiver og samlinger. Kirkebøger og retsmateriale af forskellig art vil være obligatoriske som kildemateriale ved studier i alle landsbyer, men i de fleste tilfælde kan der også være hoverilister, landgildelister, skifteprotokoller og forsikringsmateriale, der direkte og indirekte kan give oplysninger om konkrete personer, persongrupper, normer, sædvaner, rettigheder, forpligtelser, adfærd, konflikter, gæld, arv og formue. Herudover kan man af og til finde materiale, der yderligere kan belyse den valgte problemstilling, eksempelvis dagbøger, erindringer, private optegnelser, slægtstavler og breve.

Jeg har i forskningsoversigten også omtalt analysetypen ”community-study”. Med begrebet *community* forstås i denne sammenhæng en gruppe mennesker der deler et fælles ræsonnement eller fælles diskurs. Inden for et sådant ’community’ kan der sagtens være konflikter, had, misundelse, lykke og kærlighed, men der er en fælles forståelsesramme for disse begreber. Begrebet *sociale relationer* i problemformuleringen relaterer sig netop til et sådant ’community’ idet jeg herved forstår forholdet mellem mennesker eller grupper af mennesker indbyrdes inden for det pågældende ’community’, eksempelvis de nævnte konflikter, had, misundelse, lykke og kærlighed. Der kan være tale om positive sociale relationer, hvor der er enighed om værdier og normer, men der kan også være tale om negative sociale relationer, hvor uenighed om normer eller værdier præger de daglige relationer. Det skal i denne sammenhæng bemærkes, at netop negative sociale relationer kan give anledning til mere kildemateriale end positive sociale relationer, idet uenighed om kulturelle normer og værdier typisk afspejler sig i tingbøgernes beretning om slagsmål, søgsmål, æressager og retstvister. Det er straks mere vanskeligt at afdække positive sociale relationer, fordi

²⁵ Manglende direkte adgang til databehandlingsprogrammet Acces

de afsætter meget svagere spor, men det kan lade sig gøre. Positive sociale relationer er typisk karakteriseret ved netværk eller samfund, hvor der er et stort *sammenhold* eller enighed om værdier og normer. Begrebet er ikke ukendt, eksempelvis skriver præsten og højskolelæreren H.F. Feilberg i 1913, at ”Hele det gamle Bondesamfund er i Landsbyen grundet paa en stærk Fællesskabsfølelse. Ingen er alene hverken i Arbejde, i Glæde eller i Sorg;”²⁶ Begreber som ”fællesskabsfølelse” og ”sammenhold” går igen i megen af den litteratur, som beskriver landsbyen i den lokalhistoriske genre fra omkring 1900²⁷, og som Peter Henningsen har betegnet som ”bonderomantik, der trivedes blandt lokalhistorikere og på landets højskoler”. Ikke desto mindre mener jeg, at vi ind i mellem finder landsbysamfund, hvor begrebet *sammenhold* bedst beskriver den grad af enighed om værdier og normer, der forårsager, at interne konflikter bliver løst lokalt, og at ydre pres bliver håndteret i et enigt fællesskab. Et *socialt netværk* betegner i en metodisk sammenhæng summen af de enkelte positive sociale relationer, mens et *socialt fællesskab* betegner det empiriske begreb for det samme aspekt.

1.3 Kildemateriale og metodeanvendelse

En undersøgelse af menneskene i Helnæs sogn må for en stor dels vedkommende tage udgang i kildemateriale, der er produceret af tredjemand og med en hel anden hensigt end at belyse sociale netværk og kulturelle normer. Kilderne rummer derfor kun i indirekte grad oplysninger, der kan bruges til at belyse problemstillingen, og kilderne må derfor fortolkes. Jeg har tidligere kort omtalt nogle af de store kildegrupper, kirkebøger og tingbøger, samt nogle af de metoder, der er nødvendige at anvende for at udnytte kilderne. I dette afsnit vil der blive givet en mere udførlig oversigt over de anvendte kilder og metoder, og de problemer og muligheder, der knytter sig til anvendelsen af dem.

Retssagerne

En af de grundlæggende kilder til identifikation af et lokalsamfunds sociale relationer i den valgte periode er de lokale tvister, der kan læses ud af retsmaterialet fra perioden. Når vi taler om 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, er det for Helnæs sogns vedkommende først og fremmest herredsrettens tingbog med de sager, der før 1791 nåede frem til herredsretten. Efter dette tidspunkt er det i herredsrettens justitsprotokol og politiprotokol, hvor man skal søge kildemateriale af denne

²⁶ Feilberg 1913, s. 13

²⁷ Eksempelvis Reimer 1910-19

karakter. Materialet omfatter sagsfremstillinger, domme og andre afgørelser, indført i kronologisk orden i protokollerne.

Indtil udskiftningen af landsbyen var det dog langt fra alle tvister mellem landsbyens beboere, der nåede frem til herredsretten. Poul Meyer har således i sin disputats *Danske Bylag* henledt opmærksomheden på, at landsbylauget i hvert fald fra 1492 til udskiftningen af den enkelte landsby i slutningen af 1700-tallet har haft autonome beføjelser til at afgøre mindre tvistigheder om driftsmæssige og visse adfærdsmæssige forhold inden for landsbyens rammer og til at opkræve pådømte bøder i sådanne sager²⁸. Regelsættet var i disse tilfælde, at hvis et flertal af gårdmændene havde underskrevet vedtægten, måtte et eventuelt mindretal og andre (husmænd, inderster, kvinder m.v.) bøje sig for laugets beslutninger. I de ældre landsbyvedtægter før 1723 på Fyn var det endda fremhævet, at ingen mindre tvist måtte indbringes for herredsretten før den havde været behandlet på et landsbyting²⁹. Behandlingen af sådanne sager på landsbytinget var imidlertid altid mundtlig, og ingen referater blev taget. Vi har derfor ingen kendskab til omfanget og karakteren af de tvistigheder, der blev behandlet på landsbytinget, men det synes klart, at sager om kriminel virksomhed eller stridigheder med de omliggende landsbyer, godset eller myndighederne altid skulle indbringes for herredsretten.

Ved herredstinget, birketinget, bytinget og landstinget førtes alle sager frem til 1791 i tingbøger, der var en slags protokoller. Tingbøger omtales i Christian 2.s lovgivning, og under Christian 3. blev det i 1551 påbudt tingskriverne at indføre domme, skødebreve, tingvidner mv. i særlige protokoller³⁰. Indførslen skete kronologisk, og vi skal helt frem til midten af 1800-tallet, før protokollerne blev forsynet med indholdsfortegnelse eller anden indeksering. Fra 1738 udskiltes skøder og pantebreve til deres egen protokol ved forordning af 7. februar samme år, og 1791 udskiltes politisagerne med egen protokol fra justitssagerne som et resultat af forordning af 25. marts samme år om at oprette et egentligt politivæsen på landet³¹. Antallet af sager til herredsretten var i begge tilfælde simpelthen vokset i sådant omfang, at man af overskuelighedshensyn ønskede at udskille de nævnte sagstyper til deres egen protokol. Af samme grund ændredes betegnelsen fra tingbøger til justitsprotokoller og politiprotokoller. Sagsmængden var også årsag til, at

²⁸ Meyer 1949, s. 49 og 88f

²⁹ Zinn 2007, s. 6 og fig. 2.1 og 2.2

³⁰ www.denstoredanske.dk, søgeord: tingbøger

³¹ Forordning af 25. marts 1791 om adskilligt, der vedkommer Politie-Væsenet på Landet i Danmark, §25

Forligskommissionerne blev oprettet i 1795, idet man ønskede at lette adgangen til at få løst konflikter uden om det officielle retssystem³². Det var især sager om gæld, injurier, alimention og andre tvistigheder, hvor man søgte at opnå forlig inden sagen udviklede sig til en egentlig retssag.

De tvistigheder på Helnæs, som vi har kendskab til, er fundet dels i Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokoller fra perioden 1746 – 97 og Baag Herredsfogeds Justitsprotokoller 1797 - 1832 samt i dokumenter til disse protokoller, dels i Frederiksgave Godsarkiv (Dokumenter til retssager 1597-1828), i Baag Herredsfogeds Politiprotokol 1792-1813, og endelig i Assens Amts Forligsprotokol 1795-1803 og Assens og Hindsgavls Amters ForligelsesCommissions Protokol 1809-25. Ud over en præsentation af faktuelle oplysninger, som man som historiker kan forholde sig kildekritisk til, ser vi i alle typer af rets- og forligssager parternes præsentation af problemstillingen, eller rettere: dommerens udlægning af parternes forklaringer og forhandling. Han skulle sikre en kortfattet, korrekt fremstilling af sagens juridiske fakta, men på den anden side var der grænser for, hvor forenklet han kunne fremstille sagen. Ved vidneforklaring skulle den afgivne forklaring oplæses, og den skulle jo gerne være genkendelig for at vidnet kunne bekræfte sin forklaring. Vi må altså tage de udsagn for pålydende, som fremgår af retsdokumenterne, men samtidig være opmærksom på, at *retsdokumenter tjener som rollehefter i "autoritetens teater"*, og at der findes mange 'stemmer' i en retssag udover sandhedens³³. Det væsentlige i forhold til dette speciales problemstilling er imidlertid ikke, hvem der har ret eller hvad dommen lyder. Det væsentlige er, hvad der blev talt om og måden det blev gjort på, hvordan parterne argumenterede, hvordan de appellerede til en fælles forståelsesramme, for det er denne forståelsesramme, der er interessant i denne opgave. Det er den, som lokalsamfundet gennem retsvidner og partsvidner forholdt sig til, når sagen var afgjort, og man skulle hjem til fællesskabet igen. Det væsentlige var at komme ærefuldt ud af en konflikt uanset om man juridisk havde vundet sagen eller ej. Argumentationen i retssagen kan altså bruges som udtryk for befolkningens måde at forstå og producere sandhed på. Den viser hvor normalt det "unormale" var, og den kan derfor medvirke til at indkredse betydningsindholdet i lokalsamfundets kultur på tidspunktet for retsteksterne. Metoden til at afdække betydningsindholdet er den Geertz'ske "thick description", et metodisk greb, hvor man i forbindelse med analyse af koder og symboler i teksten, søger at fremmedgøre sig fra det kendte for at undgå etnocentrisme, d.v.s. undgå at man fører sin egen verdensforståelse med ind i tolkningen af den fortidige virkelighed. Metoden fungerer i praksis på den måde, at alle de små ubetydelige spor,

³² Dombernowsky 1985, s. 25

³³ Muir & Ruggiero 1994, s. viii – ix.

der kan findes i den udvalgte kilde og i dens kontekst, anvendes med detektivens sans for etableringen af hypoteser eller abduktioner, som Ginzberg kalder dem. Disse kan ikke bevises, men derimod sandsynliggøres. Abduktionen giver mulighed for at pege på et ukendt objekt og må med afvejningen af muligheder mod sandsynligheder anvendes for dens kreative styrke frem for dens evne til at bevise. Abduktionen kan give os en sandsynlig mulighed, der så skal finde sin berettigelse ved afprøvningen på materialet³⁴.

Folketællinger

En væsentlig kilde til identifikation af individer, hushold og socioøkonomiske tilhørsforhold i et sogn er folketællinger, fordi de giver et øjebliksbillede af hele sognets befolkning, opdelt i husstande. Vi får altså ikke alene en registrering af alle familiemedlemmer, men vi får også registreret tjenestefolk, inderster og andre, der tilhører husstanden. Sådanne systematiske folketællinger foreligger for den valgte periode i hele landet fra 1787, 1801, 1834, 1840, 1845 og 1850. Fælles for dem alle er, at grundlaget er fortrykte tællingslister og at hver enkelt person er registreret med personens fulde navn, bopæl, stilling i husstanden, alder, ægteskabelig stilling og erhverv. Fra 1845 oplystes også fødestedet (købstad eller landsogn og amt).

Registreringsprincipperne i disse folketællinger var ikke helt ens, og det har derfor givet anledning til en vurdering, i hvilket omfang der eksempelvis kunne stoles på tællingerne i 1787 og 1801, hvor der er konstateret de største fejl³⁵. Historiker og demograf Poul Thestrup har imidlertid argumenteret for, at kun enkelte sogne viser en så unormal befolkningsudvikling, at der må være tale om fejltællinger³⁶. Han har således i en statistisk model for kvaliteten af folketællingerne vist, at ud af ca. 1700 sogne kan 32 sogne i 1787 og 16 sogne i 1801 mistænkes for at være behæftet med fejl. For de følgende folketællinger er fejlniveauet ca. 8 sogne pr. tælling frem til 1870. Helnæs sogn hører ikke til sogne, hvor befolkningsudviklingen viser tegn på fejl i nogen af tællingerne³⁷. Det betyder imidlertid ikke, at mindre fejl ikke kan forekomme, idet kvaliteten af de første folketællinger meget afhang af den omhu, som den ansvarlige for tællingen anvendte. Hertil kommer, at folketællingerne også er behæftet med visse usikkerheder, der knytter sig til

³⁴ Liv Egholm: *Mikrohistorie*, www.historie-nu.dk/Forskningsportal/Mikrohistorie.pdf og Carlo Ginzberg: *Clues, Myths and the Historical Method*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1989

³⁵ Om folketællingerne generelt: Se Ole Degn: *Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug*. Arkivernes informationsserie, Rigsarkivet 1991, samt Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense 1975. Om 1801-tællingen: se Benny Brinch: *Folketællingen 1801*. I "Fortid og Nutid", bd. 25, 1973.

³⁶ Poul Thestrup: *Folketællingers kvalitet – et absolut eller relativt begreb?* I "Fortid og Nutid" hft. 2, 1990

³⁷ *Ibid.*, s. 118, fig. 1

personnavnene. Således bruges visse navne synonymt som Ane/ Anne/ Anna, Birgit/Birgitte/Birte og Ole/Olle/Oluf, lige som enkelte dobbelte efternavne ikke altid er brugt konsekvent, eksempelvis Lars Andersen Boe/ Lars Andersen/ Lars Boe, der alle er anvendt om den samme person. En anden fejlkilde er aldersangivelsen, der ikke altid er troværdig, når man sammenligner tællingerne. Som regel er det dog lykkedes at identificere alle gårdboere ved hjælp af Boesamfundets gårdregistrant ”De gamle gårde på Helnæs”, som jeg senere skal vende tilbage til, hvorimod visse fejl kan forekomme, når der er tale om husmænd og inderster, især ved tællingerne i 1787 og 1801. De sidste grupper giver også anledning til usikkerhed i forbindelse med erhvervsbetegnelsen. Husmænd, håndværkere, fiskere og daglejere er betegnelser, der ofte skifter, og som vel dækker over, hvad den enkelte på tællingstidspunktet anså for sit hovederhverv. Det kan dog ikke afvises, at visse erhvervstyper kan have været mere socialt acceptable at opgive til tælleren end andre, eksempelvis skrædder frem for daglejer. Endelig skal man være opmærksom på, at især de lange tidsrum mellem folketællingerne i 1787, 1801 og 1834 betyder, at der kan være usikkerhed med identifikationen af personer, der flytter til og fra Helnæs mellem folketællingerne og altså ikke registreres af disse eller kirkebogens angivelse af fødte og døde.

Kirkebøger

Kirkebøgerne for Helnæs er en tredje vigtig informationskilde, der dels kan udfylde de fleste huller i den demografiske udvikling mellem folketællingerne, dels kan fortælle om befolkningens sociale aktivitet. I disse bøger kan man få oplysninger om døde, døbte og faddere, viede og forlovere, og disse informationer vil blive brugt til at belyse familierelationer og den del af det sociale netværk, der knytter sig til valg af faddere i forbindelse med dåb. Kirkebøger kan vi generelt finde så langt tilbage som i 1645, hvor de blev foreskrevet, og Kirkeritualet 1685 pålagde sognepræsten ved dåb at indskrive såvel barnets som faddernes navne, og herudover at indføre trolovelse, ægtevielse, skriftemål og nadverdeltagelse, dødsfald og begravelse i kirkebøgerne. I 1736 blev det endvidere foreskrevet at registrere de konfirmerede. Vi ved ikke i hvilket omfang kirkeritualets forskrift om kirkebøgernes indhold blev fulgt i de første år, for opbevaringen af afsluttede kirkebøger har været meget forskellig, men det er ikke fra alle sogne, at der foreligger kirkebøger, der går så langt tilbage som til 1600-tallet. De ældste kirkebogsoplysninger, som vi har fra Helnæs, er en tilføjelse for perioden 1776 - 1785 til den ældst bevarede kirkebog 1785-1814. Tilføjelsen findes bagerst i kirkebogen og har følgende indledning:

Hellenes Kirkes Ministerial Bog skal ved Hr. Christopher Wederkincks forflyttelse være medbragt til Sønderbye og der bleven brendt, følgen er en Udskrivt af en Kirke=bog som formedentlig Degnen har holdet og gaaer fra 1. Juuledag 1776 til 16. Søndag efter Trinitatis 1784.

Den omtalte præsteforflyttelse fandt sted den 1. marts 1767, hvor præsten flyttede til Sønderby og medtog Helnæs kirkes ministerialbog. Den 3. maj samme år brændte Sønderby præstegård, hvorved begge kirkers ministerialbøger gik tabt. Den efterfølgende kirkebog for Helnæs 1767-84 har vi intet kendskab til. For Helnæs mangler der altså kirkebogsoplysninger fra 1738, hvor Helnæs sogn blev selvstændigt, til 24. december 1776 og fra ult. september 1784 til 1. januar 1785. Kirkebøgerne er ført af præsterne, og de enkelte præsters håndskrift er ikke altid lige let læselig, hvilket kan medføre fejl i tolkningen af enkelte ord. Som regel har de individuelle personer dog været identificerbare ved at sammenholde kirkebøger og folketællinger.

Database og uformelle sociale netværk

Informationer fra folketællingerne danner sammen med visse kirkebogsinformationer 1777-1801 grundlag for en lille persondatabase, der dækker befolkningen på Helnæs i perioden ca.1777-ca.1850. Kirkebogsinformationerne omfatter personnavne og -data i forbindelse med dåb og begravelse i perioden 1777-1801. Ved specialets start var det tanken at gennemføre en fuld indtastning af data fra kirkebøgerne i specialets periode, men dels viste det sig som tidligere nævnt, at kirkebøger for Helnæs ikke eksisterer før 1777, dels viste indtastningen sig så ressourcekrævende, at det ikke er muligt at nå inden for specialets tidsperiode. De valgte kirkebogsinformationerne fra perioden 1777-1801 vil imidlertid give mulighed for at analysere valget af ægtefæller og faddere i perioden og samtidig bidrage til at illustrere princippet i databasens opbygning. Da databasen er ufuldstændig i relation til kirkebogsoplysninger, og da databasen er en central del af familierekonstitutions-modellen, betyder det, at også denne model bliver mere selektiv end oprindelig forudsat. Alligevel er det min opfattelse, at modellen er velegnet at anvende i specialet, idet den kombinerer kirkebogsdata med informationer fra andre kildegrupper og derigennem kan belyse enkelte personers og persongruppers adfærd i social og økonomisk sammenhæng. Det har blot været nødvendigt at sammenholde data manuelt i stedet for via edb. Metoden der anvendes er inspireret af den metode, som Hans Medick og David Sabeau har anvendt i deres studier i Laichingen og Neckarhausen, og som kan karakteriseres ved at informationer fra en lang række kildegrupper flettes sammen på personniveau for at belyse mennesker og begivenheder, idet der benyttes traditionelle socialvidenskabelige metoder og datateknologi.

Databasen giver som nævnt mulighed for at analysere, hvem der blev anvendt som faddere i hvilke familier, og dermed vise nogle af de uformelle sociale netværk i sognet. Metoden har inspiration fra en netværksanalysemodel, anvendt af den svenske historiker Solveig Fagerlund i en undersøgelse af hverdagslivets sociale struktur i Helsingborg omkring 1700³⁸. Metoden og dens teoretiske baggrund er baseret på analyser af markedsrelationer³⁹, hvor udgangspunktet er, at økonomiske markedstransaktioner har en social kontekst. Parterne der indgår i markedsrelationer kommer til at kende hinanden, og det har betydning for hyppigheden og smidigheden af fremtidige transaktioner. Den teoretiske baggrund for markedsnetværkene er altså gensidig tillid og en vurdering af gensidige fordele, men det er grundlæggende den samme gensidige tillid og gensidig fordelsvurdering, der ligger bag valget af faddere og bag valg af markedspartnere. Det er også den samme form for tillid der ligger bag udlån af penge uden kontrakt, der ikke var ualmindelig i første halvdel af 1800-tallet. Etnologen Karen Schousboe har i en artikel således påpeget, at skriftlige kontrakter i forbindelse med mindre lån, aftaler og rettigheder i slutningen af det 18. århundrede og begyndelsen af det 19. århundrede endnu ikke var udbredt. Efter hendes opfattelse viser låneområdet i særlig grad fundamentet i landbosamfundets sociale struktur, hvor naturalieøkonomien medførte ”*tætte kontakter til naboerne, typisk underbygget af gensidig hjælp og langfristede lån af rede penge, redskaber, sæd, tækkehalm o.m.a. Fundamentet for sådanne lån må selvfølgelig være en stadig styrket ”kreditværdighed”, hvor betoningen ligger på den kontinuerligt bekræftede pålidelighed*”⁴⁰. Faddernetværkene og lånenetværkene er altså eksempler på nogle af de uformelle sociale netværk, som vi søger.

Andre kilder

Landsarkivet for Fyn har et stort antal arkivalier, som kan være relevante som kilder i dette speciales sammenhæng, men som af tids-/ressourcemæssige grunde er valgt fra eller kun anvendt som kontrol eller reference. Det gælder f.eks. Frederiksgave Gods Fæsteprotokoller 1709-1856, Skifteprotokoller 1709-1850, Auktionsprotokoller 1798-1850, regnskaber og ekstern korrespondance. Det gælder også en stor del af de kirkelige arkiver og andre myndighedsarkiver som Lægdsrullerne 1788-1854. Lokalarkivet på Helnæs indeholder også mange skriftlige kilder, som det af tidsmæssige grunde ikke har været muligt at gennemgå. Der er ingen tvivl om, at en

³⁸ Solveig Fagerlund: *Handel och Vandel. Vardagslivets sociale struktur ur ett kvinnoperspektiv Helsingborg ca. 1680-1709*. Lund 2002, s. 31f

³⁹ Powel, 1991, s. 265ff.

⁴⁰ Se også Schousboe 1981, s. 36

systematisk gennemgang af alle de mulige og relevante arkivkilder vil kunne bringe supplerende og væsentlige oplysninger til veje, som kunne bidrage til at tegne et mere fyldestgørende billede af sociale netværk på Helnæs. Det har imidlertid ikke været muligt at gennemgå alle disse kilder systematisk inden for den tidsmæssige ramme for specialet, men det er min opfattelse, at de kilder jeg har valgt til at belyse problemstillingen, er de væsentligste.

Blandt det kildemateriale, som jeg har fundet i Lokalhistorisk Arkiv på Helnæs er der grund til at knytte nogle bemærkninger til *Niels Larsen Hansens Notesbog 1801-1860*, der har givet mig væsentlige informationer til brug i dette speciale. Jeg blev bekendt med den, da jeg hos den lokalhistoriske arkivar Anne Hansen efterlyste kilden til nogle spredte oplysninger om et lokalt bryllup i 1815, og hendes mand Jens Mygind Hansen oplyste, at Niels Larsen Hansen var hans bedstefar, og at han i øvrigt havde notesbogen hjemme. Jeg fik herefter meget velvilligt lov til at transskribere notesbogen. Der er ikke tale om nogen egentlig dagbog, men om en notesbog, der har været anvendt til skriveøvelser hos præsten i de unge år, og senere til erindring i forbindelse med dødsfald i familien, långivning af større og mindre pengebeløb til andre, til regnskab i forbindelse med døtres bryllup, og i forbindelse med mange andre investeringer og reparationer på hans ejendom eller hjælp til andre. Notesbogen satte mig på sporet af en vis privat långivningsvirksomhed, der har været på Helnæs siden slutningen af 1600-tallet, og som indgår som element i dette speciale.

Endvidere har Boesamfundets jubilæumsskrifter 1996 og 2000 været værdifulde. Skriftet 1996 er redigeret af Einar Storm og indeholder detaljerede oplysninger om 2 gårde, *Helnæsgård* og *Dalsgård*. Skriftet 2000 om *De gamle gårde på Helnæs* er skrevet af Erik Helmer Nielsen og udarbejdet på basis af følgende kildemateriale: Matriklen 1844, fæstebreve, jordebøger, skifter, tingbøgernes realregistre, folketællinger og kirkebøger. Skriftet indeholder mange informationer om familierelationer, men omhandler primært kun oplysninger om gårdene og deres beboere, hvorimod oplysninger om husene og deres beboere er få. Skriftet har været meget værdifuldt som kilde til informationer om gårdbesiddere og deres nærmeste familie siden 1583 og som krydsreference og supplement til den etablerede database. Jeg har kun fundet ganske få fejl eller udeladelser i dette materiale, som i øvrigt virker troværdigt. Værdifuld har i denne sammenhæng også været Lars Boe Thomsens slægtbog *Boernes historie og slægtstavler*, der indeholder mange supplerende oplysninger om nogle af gårdene og om Boeslægten.

Folkesagn fra Helnæs og omegn

Dansk Folkemindesamlings arkiv bygger i væsentlig grad på folkemindesamleren Evald Tang Kristensens indsamlede og udgivne materiale i årene fra 1867 til 1928, året før han døde. Størstedelen af dette materiale, der med runde tal omfatter 3000 viser, 1000 melodier, 2500 skæmtesagn og omkring 25.000 sagn er indsamlet af ham selv ved rejser rundt i Jylland med enkelte afstikkere til øerne, men en del er også blevet indsendt til ham af personer med interesse for folkløse, blandt andet filologen Svend Grundtvig, og en del skole- og højskolelærere. At indsamlingsarbejdet væsentligst foregik i Jylland afspejles også i omfanget af kildemateriale fra Fyn og øer, der kun er sparsomt repræsenteret. Helnæs er et af de fynske sogne, hvorfra der findes nogle sagn og eventyr i Tang Kristensens materiale. Kilderne til disse sagn og eventyr er 9 personer på Helnæs, bl.a. gårdejer P. Runge, Langørsbo og hans bror skolelærer Jacob Runge, der alle i perioden 1890 - 1906 fortalte til Evald Tang Kristensen, dels nogle højskoleelever, der på samme tidspunkt har fortalt Tang Kristensen om deres viden eller efterfølgende har sendt disse sagn til ham. I alt 29 sagn og 23 eventyr stammer fra Helnæs og herudover 4 eventyr fra Frederiksgave gods og nærmeste omegn. Godset og omegn må henregnes til det område, hvis sagn og eventyr har været kendt på Helnæs, blandt andet fordi Helnæsboerne indtil 1856 var hoveripligtige i Frederiksgaves stalde og indtil 1843 var tvunget til at få deres korn malet på Frederiksgave Vandmølle, arbejdsopgaver der medførte jævnlig kontakt med andre bønder og husmænd i godsets opland.

1.4 Specialets disposition

I det følgende vil jeg analysere relevant kildemateriale, der eksisterer om Helnæs for at finde ud af, hvilke sociale relationer og netværk i sognet, der herved kommer til syne. Men vi begynder i afsnit 2 med en kort præsentation af sognet, landsbyen og godset Frederiksgave for at skitsere de fysiske, økonomiske og beslutningsmæssige rammer for det sociale liv i landsbyen. I afsnit 3 ses på de husstands- og familiemæssige relationer, både internt i sognet og i forholdet til omverdenen, idet disse forhold er af betydning for inklusion i og eksklusion fra de sociale netværk. I samme afsnit tages fadderforholdene i sognet op for at undersøge, hvilke sociale relationer der afspejles gennem valget af faddere. Afsnit 4 indeholder en analyse af relevante sager, der er fundet i tingbogsmaterialet, herunder dokumenter til justits- og politiprotokoller og dokumenter i Frederiksgave godsarkiv, med henblik på spor af relationer mellem personer og grupper på Helnæs. Hvilke normer kan ses i materialet og hvordan søgte man at konstruere sandheden om hinanden. I afsnit 5 analyseres sagn og eventyr fra Helnæs og nærmeste opland for at belyse beboernes mentale

verden. Hvad og hvem talte man om i arbejde og fritid? På hvilken måde var sagnene med til at skabe lokal identitet? I afsnit 6 foretages en sammenfatning og diskussion af de tre foregående afsnit og endelig afsluttes i afsnit 7 med en konklusion.

2. Helnæs sogn

Helnæs sogn ligger som en halvø i den sydvestlige del af Fyn, forbundet med Agernæs og Fyn via en 1½ km lang og ganske smal landtange, Langøre, hvis sydlige del måske er en del af en krummoddedannelse eller et overskyllet stenrev. Vi ved ikke meget om forbindelsen til Agernæs før Grevens Fejde 1534, hvor stenrevet ifølge den lokale tradition blev udbygget og befæstet i forbindelse med Johan Rantzaus landsætning af de kongelige tropper på Helnæs den 20. og 21. januar 1535. Formentlig har Helnæs før dette tidspunkt været en ø, hvortil der kunne rides og vades ved lavvande. I hvert fald har der såvel i en tidligere havbugt Maen som ved fiskerlejet ud til Helnæsbugten været ind- og udskibningssted. Og beretningerne om overskylning af Langøre er talrige og knyttet til indberetninger om storme og stormfloder fra 1625 og videre frem. Midt på Helnæs skærer den nævnte tidligere havbugt sig omkring 2 km ind i landet, hvorved den tidligere næsten skar halvøen i 2 dele. Havbugten er godt 1 km bred og har været meget fladvandet, næppe mere end et par meter dyb. Krummoddedannelser har igennem århundreder dannet strandvolde, der næsten har lukket bugten, og i 1786 blev en dæmning fuldført og tørlægning af Maen indledt. Bortset fra Maen ligger terrænet på Helnæs mellem 10 og 30 meter over havniveau og er let kuperet med klintekyst de fleste steder uden for Maen. Jorden er gennemgående af god bonitet og et mindre moseområde, Rørmosen på den nordlige del af halvøen har igennem århundreder givet materiale til tækning af gårdes og huses tage.

Helnæs landsby ligger på den smalle landstrimmel mellem østkysten med resterne af halvøens skovareal og Maen. Landsbygaden strækker sig ca. 3 km. fra nord til syd langs bredden af Maen og med et sving mod øst for at komme rundt om et vådområde. Landsbyen med alle gårde og huse hørte allerede fra 1200-tallet under kronen og lokalt henvises der til en kongsgård, der på det tidspunkt skal have ligget på den nuværende Helnæsgårds marker og med betydelige skovarealer på den nordlige del af øen. Da enestegården Langørsbo nordligst på Helnæs blev oprettet ved fæstebrev givet af kong Christian III trinitatis søndag 1546 var det netop tilsynet med kongens omfattende skove på Helnæs, der var anledningen til etableringen af gården: ”- - *hand schall haffue godt agtinge oc tiilsiunn mett, at vore skouffue som paa forne hellenes liggendis ere, ey bliffue udi*

Fig. 2: Helnæs gårde og huse 1720, vist på basis af minoreret matrikelkort 1810

*nogen maade forhugne.*⁴¹ I 1583 bestod Helnæs landsby af 18 gårde og 11 fiskerhuse og huse med lidt jord, der alle lå med samme beliggenhed ved udskiftningen i 1769. Bebyggelsen hørte under kronlenet Hagenskov, hvortil de 18 gårde ud over smør kun ydede få og små kornydelse, mens de 11 huse ydede penge og fisk. Samme år - 1583 - blev gården 'Aggernes' lagt under Hagenskov krongods, og samtidig blev gårdmændene på Helnæs pålagt markhoveri på Agernæs. Det fremgår af den kongelige befaling til kronens bønder på Hellenæs Ø, at de ikke tidligere har været pålagt hoveri på godset, formentlig på grund af den lange afstand – ca. 10 km. - til godsets jorder⁴². Op igennem 1500- og 1600-tallet øgedes skovrydningen og opdyrkningen af Helnæs, og i 1664 var 15 af landsbyens 19 gårde egaliserede, d.v.s. lige store. I 1667 skænkede kronen Hagenskov hovedgård og gods til Niels Banner, der samme år inddrog alle indvundne arealer fra skovrydningen og oprettede eller regulerede 2 gårde på Helnæs og udvidede bebyggelsen med 2 halvgårde. Det blev gårdmændene på Helnæs så vrede over, at de i fællesskab fik Stadsprocurator Peder Søfrensen, Nyborg til at udarbejde en klageskrivelse til kongen, men denne blev afvist⁴³. På dette tidspunkt var der stadig betydelige skovarealer på Helnæs til i alt 90 svins olden, og antallet af huse var kun forøget lidt til 17 huse⁴⁴. Efter udskiftningen i 1769 flyttede 2 helgårde omkring 1780 til deres lodder nordligst på Helnæs ved enestegården Langørsbo, mens de øvrige 16 helgårde, de to halvgårde og 15 huse blev liggende. Ved slutningen af den undersøgte periode 1856-58, hvor flertallet af gårdene blev købt til fri ejendom, var situationen i landsbyen den samme, men herefter blev 4 af gårdene delt, således at i alt 6 mindre gårde i perioden 1858-82 flyttede ud, mens bygningerne til de oprindelige 4 gårde blev liggende.

I kirkelig henseende hørte Helnæs under Dreslette sogn indtil omkring 1618, hvor der blev bygget et kapel. Herefter hørte Helnæs under Sønderby sogn, der betjente Helnæs med kortvarigt ansatte kapellaner indtil 1688. Sognet blev selvstændigt i 1738, hvor den første præst, Christopher Wederkinck blev ansat. Ham og andre præster skal vi høre mere om senere. I alt 11 præster residerede på Helnæs i undersøgelsesperioden.

⁴¹ Jacobsen 1993, s. 45

⁴² Kancelliets Brevbøger 9.maj 1583

⁴³ Thomsen 1960, s. 21

⁴⁴ Porsmose (red.) 1983, *Assens kommune, Helnæs ejerlav*, s. 144

Fig. 3: Helnæs gårde og huse 1850, vist på basis af minoreret matrikelkort 1810.

2.1 Godset Hagenskov / Frederiksgave

Hagenskov krongods omtales allerede i 1251, og slottet havde da formentlig en beliggenhed på et borganlæg i den sydøstlige del af det nuværende Ebberup. Siden flyttedes det til en beliggenhed sydøst for den nuværende hovedgård, hvor det lå indtil det i 1741 brændte. I mellemtiden var krongodset i 1667 kommet i privat eje, idet Frederik III på det tidspunkt forærede godset til geheimeråd Niels Ottosen Banner, der ændrede godsets navn til Frederiksgave. Banner stævnedes i 1666 alle gårdmænd på Helnæs for deres gårdes brøstfældighed, hvorefter gårdmændene svarede igen med at tilbyde efter betaling af erstatning for brøstfældigheden at opsiges deres fæste *en bloc*, under forudsætning af, at de kunne få deres indfæstebeløb tilbagebetalt. Sagen endte med et forlig, hvorefter gårdmændene blev på gårdene uden at betale erstatning⁴⁵. I første halvdel af 1700-tallet, hvor dette speciale tager sin begyndelse, ejedes Frederiksgave af oberst Joachim Diderich v. Dewitz, og det var i hans søn, Frantz Joachim v. Dewitz' ejertid, at hovedgården brændte. Den blev først genopført med sin nuværende beliggenhed i 1774-76 af en af de efterfølgende ejere, storkøbmanden Niels Ryberg, der fik skøde på hovedgården 1767. Han var født 1725 som bondesøn i landsbyen Rybjerg i Salling, men på trods af stavnsbåndet stak han i 1738 af hjemmefra til en onkel i Ålborg, hvor han fik en uddannelse som købmand. Fra 1750 boede han i København, hvor han i en periode med ekspansiv handel med omverdenen udviklede sin egen handelsvirksomhed og fik stor indflydelse på hovedstadens handels-, forsikrings- og bankvirksomhed. Efter købet af Frederiksgave og opførelse af de nye hovedbygninger var han jævnligt her, og indtil 1797 hvor han overdrog godset til sin søn, havde han løbende indflydelse på godsets drift⁴⁶. Hans holdninger til initiativ og udvikling fik stor betydning for godsdriften og for forholdet til såvel fæstebønder som fæstehusmænd. Hans søn Johan Christian Ryberg løb imidlertid meget hurtigt efter 1807 ind i finansielle problemer i konsekvens af Napoleonskrigenes stærke inflation og den efterfølgende statsbankerot 1813, og i 1824 måtte staten overtage Frederiksgave efter Rybergs fallit. Fra 1841 var Frederiksgave i nogle få år sommerresidens for den senere Frederik VII, der på det tidspunkt var guvernør på Fyn, men fra 1854 solgtes størstedelen af gårdene til fri ejendom. På Helnæs skete det i 1856, hvor størstedelen af de daværende fæstere købte deres gårde. Det er altså disse ejere af Frederiksgave, der formelt havde indflydelse på dagligdagen på Helnæs i den undersøgte periode, men inden vi undersøger hvad det betød i realiteten, skal vi lige kigge på udskiftningen af Helnæs, der fandt sted i 1769 og som var forudsætningen for en udflytning af gårdene, der virkelig ville kunne lette driften.

⁴⁵ Thomsen 1960, s.22.

⁴⁶ Rasch 1964, s. 9ff og s. 366ff

2.2 Udskiftningen på Helnæs

I 1769 ejedes Hagenskov, eller Frederiksgave som godset hed på dette tidspunkt, som nævnt af storkøbmanden og skibsrederen Niels Ryberg. En halv snes år forinden havde A.G. Molkte taget initiativ til nedsættelse af en landbokommission, hvis opgave navnlig var at søge fællesskabet i overdrevene afskaffet, efter at den store kvægpest 1745-52 havde decimeret de store kvægflotte på overdrevene. Ryberg var selvfølgelig bekendt med landbokommissionens virksomhed og forordninger og som initiativrig storkøbmand og nyetableret godsejer kunne han se de økonomiske muligheder i en udskiftning af landsbyerne. Da ydermere hele Helnæs hørte under godset Frederiksgave, og han som enejer af landsbyens gårde og huse ikke behøvede at forhandle med andre lodsejere om udskiftningen, var det nærtliggende for ham allerede i 1768 at bede den tyske landmåler, kaptajn Johann Bruyn om at udskifte Helnæs landsby. Vi ved ikke hvorfra Ryberg kendte Johann Bruyn, men Ryberg havde i kraft af sine handelsforbindelser en stor kontaktflade til omverdenen og hans svigerfar var borgmester i Eckernförde⁴⁷. Vi ved heller ikke, om Bruyn fik frie hænder i udskiftningssagen, men han har haft travlt, for allerede i januar 1769 afleverede han et udskiftningskort, og samme efterår blev han ansat som overlandmåler ved den slesvig-holstenske landkommission. Han har altså ikke haft meget tid til at følge op på sit forslag til udskiftning af Helnæs.

Denne udskiftning er senere af Poul Nissen blevet vurderet til ikke at være god. Der var tale om en ren blokudskiftning, men 17 af de 21 gårde fik 4 lodder eller mere, og hvad værre var: jorden til en del af gårdene kom til at ligge helt uhensigtsmæssigt i forhold til driftsbygningerne, fordi den blev tildelt ved lodtrækning⁴⁸. Jacob Aall Hofman Bang beretter ydermere, at *”samme tysker fik, da han var til ende med at afsætte lodderne, nogen jord til overs, som han ej ret vidste, hvad han skulle gøre med; men han var ej rådvild. Han delte nemlig denne atter i lige dele og uddelte disse ligeledes ved lodkastning, under navn af præmiejord, og bonden glædede sig over denne præmie. Således beskrev sognefogeden mig udskiftningen på Helnæs. Af 19 gårde, hver på cirka 8 tdr. hartkorn, 2 halvgårde og 14 huse med jord er kun 4 gårde udflyttede.”*⁴⁹ På samme måde blev det bestemt, hvilke 4 gårde, der skulle flyttes ud på deres marker: Rørmosegård, Stormgård (der

⁴⁷ Rasch 1964, s. 366ff

⁴⁸ Nissen, s. 146

⁴⁹ Hofman Bang 1843 i Stendal Pedersens retskrivning 1990, s. 146.

skiftede navn til Abkjeldsgård), Østergård og Stensgård. De 2 sidstnævnte flyttede dog aldrig ud og ligger stadig i landsbyen⁵⁰.

Jeg er ikke helt enig i Nissens vurdering. Udskiftningen af Helnæs ville have været en meget vanskelig og rodet opgave, hvis ikke man havde valgt en blokudskiftning. Størstedelen af landsbyens gårde og huse lå langs en nord-syd-gående bygade på det smalleste sted i sognet mellem byens skov i øst og mod vest den gamle havbugt, der 1769 stadig var vandfyldt nærmest byen. Kun i den sydlige del af landsbyen stødte 8 gårde op til større markarealer. Med lidt god vilje ville en stjerneudskiftning kunne lade sig gøre for disse gårde, men for de øvrige gårde, herunder hele den nordlige del af sognet, har en blokudskiftning været forudsætningen for samling af jorden til hver gård. Vi kender ikke Johann Bruyns eventuelle overvejelser om gårdenes udflytning i forbindelse med udskiftningen, men udflytning var i 1769 ikke indeholdt i forordningen om fællesskabets ophævelse fra samme år. Også kritikken af antallet af lodder til hver gård er resultatet af en eftertids rationelle tænkning. Med en toftelod med gårdens bygninger i landsbyen, en hovedlod i marken og alle gårdmændenes ønske om at få del i en skovlod og en moselod er det svært at komme under 4 lodder til hver gård. Vi kender ikke gårdmændenes synspunkter om en god udskiftning, men den foretagne udskiftning kan meget vel være i overensstemmelse med gårdmændenes forestillinger om retfærdighed: alle gårde var egaliserede og alle burde derfor have samme forholdsmæssige adgang til ressourcerne. Ud fra en eftertids jordbrugsmæssige rationale var det et driftsmæssigt problem, at kun to af gårdene flyttede ud, mens resten blev liggende. Men ejeren kunne økonomisk ikke magte at flytte alle gårde, og kun 2 fæstebønder ønskede at medfinansiere flytning af en gård, som de havde brugsret til, men ikke ejendomsret. Der var altså andre ting, der blev prioriteret højere. Det vil vi vende tilbage til senere.

Med til udskiftningen af Helnæs hører også de store fælles græsningsarealer på Maden eller Maen, som den kaldes. De forblev en tid efter udskiftningen som fælles græsningsarealer. Indsejlingen til den gamle havbugt havde længe været under tilsanding, men tidevandets påvirkning af ”Sjaaen” - indsøens vandmasser - holdt i slutningen af 1700-tallet stadig havbugten åben mod nordvest. Først i 1785-86 lykkedes det gårdmændene på Helnæs at lukke indsejlingen med et dige og sluse, hvorefter vandstanden i ”Sjaaen” kunne reguleres og Maen udvides som græsningsareal. I første omgang blev husmændene holdt ude fra græsningen på Maen, men efter protester til godsejer Niels Ryberg og ved sognepræstens mellemkomst lykkedes det for husmændene i 1786 at få tildelt græsningsarealet

⁵⁰ Jacobsen 1993, s. 26

”Sandmarken”, mens gårdmændene beholdt Maen⁵¹. Vi ser altså her både gårdmændene og husmændene som grupper eller netværk, der hver for sig søger at få det optimale ud af græsningsmulighederne på Maen, og hvor husmændene ved sognepræstens mellemkomst får forhandlet sig til nye græsningsarealer – ganske vist ringere end Maen, men nu med adkomst til arealerne.

3.0 De husstandsnaere relationer

Ved begyndelsen af 1700-tallet var der på Helnæs 21 gårde og 21 huse, hvoraf 2 af husene blev beboet dels af præsten og dels af degnen, der tillige var skoleholder. Vi ved fra Helmer Nielsen⁵², hvem der var fæstere på de enkelte gårde og hvem der var deres ægtefæller. Vi kender også en del andre navne gennem retsdokumenter og kirkebøger, men det er først gennem folketællingerne, at vi får et overblik over husstandene og familierne på Helnæs. Lad os da prøve at skabe et sådant overblik over husstandsforholdene i den første del og i den sidste del af undersøgelsesperioden.

I 1787 var der på Helnæs 281 personer, fordelt på 21 gårde og 21 huse. Den gennemsnitlige husstandsstørrelse på gårdene var på 8,2 personer og i husene 4,7 personer. Forskellen skyldes ikke blot, at det kun var gårdene der havde tjenestefolk – 2,6 i gennemsnit, hvilket svarer til gennemsnittet i alle landsogne⁵³ – men også, at der var færre hjemmeboende børn i husfamilierne – 2,7 barn/familie mod gårdenes 3,6 barn/familie. Helt klart bliver forskellen mellem gårdmandsfamilierne og husmandsfamilierne, når man ser på de hjemmeboende børns alder. Her viser det sig, at gennemsnitsalderen for de hjemmeboende gårdmandsbørn var 8,3 år og at 25% eller 19 ud af 77 af disse børn var over 11 år. Gennemsnitsalderen for hjemmeboende husmandsbørn var 7,7 år, men kun 6% eller 3 ud af 48 hjemmeboende husmandsbørn var over 11 år. Tallene må tolkes således, at stort set alle husmandsbørnene over 11 år var ude at tjene på gårdene, mens 25% af de hjemmeboende gårdmandsbørn over 11 år kunne indgå i driften hos deres forældre. Sagt på en anden måde var det trods økonomiske opgangstider for landbruget ikke økonomisk muligt for husmændene på dette tidspunkt at beholde børnene hjemme til konfirmationsalderen. Denne tolkning bekræftes i et vist omfang, når man ser på tjenestefolkenes alder. Her viser det sig, at 17% eller 10 ud af 58 tjenestefolkene var under 15 år, og 5% eller 3 endda var under 12 år. At der ikke er

⁵¹ Thomsen 1960, s. 314f

⁵² Helmer Nielsen, 2000.

⁵³ Johansen 1975, s. 157

tale om enestående forhold viser et lidt senere eksempel med husmandsdrengen Lars Larsen⁵⁴, født i 1797, der som 9-årig kommer i tjeneste hos boelsmand Lars Andersen, Helnæs i 4-5 år indtil han i 1810 vender tilbage til sine forældre i et halvt år for at blive konfirmeret. Derefter fortsætter han som tjenestekarl i 5 forskellige ansættelsesforhold på Helnæs indtil 1819.

I 1840 er der 334 personer på Helnæs, fordelt på 21 gårde og 24 huse. Den gennemsnitlige husstandsstørrelse på gårdene er steget til 9,1 personer og i husene til 5,2 personer. Der er altså kommet flere personer i både gårde og huse, og det skyldes dels, at antallet af tjenestefolk på gårdene er steget til gennemsnitligt 2,9, dels at antallet af hjemmeboende børn gennemsnitligt er steget til 4,2 i gårdene og 3,1 i husene.

Den væsentligste forskel mellem husstandsforholdene i 1787 og i 1840 opdager vi ved at kigge nærmere på de hjemmeboende børns og tjenestefolkenes alder. Her viser det sig, at gennemsnitsalderen for de hjemmeboende gårdmandsbørn er blevet væsentligt forøget fra 8,3 år i 1787 til 15 år, og tilsvarende forøget for de hjemmeboende husmandsbørn til 13 år. Børnene bliver altså i 1840 hjemme i længere tid, inden de kommer ud at tjene.

Bodil K. Hansen har foretaget en tilsvarende analyse i udvalgte landbosogne af hjemmeboende børn i 1870 og 1901⁵⁵. Hun finder, det gennemsnitlige antal børn pr. gårdmandshusstand i disse sogne er 3,3 i 1870, mens det tilsvarende gennemsnit pr husmandshusstand er 2,3 i 1870. Tallene for 1901 er en anelse lavere. Begge år er det i hendes undersøgelse karakteristisk, at husmands- og håndværkerbørn bliver sendt bort fra hjemmet efter konfirmationsalderen, mens mange gårdmandsbørn bliver hjemme til de er blevet 24 år. Hendes undersøgelse viser, at der altså også i slutningen af 1800-tallet er en væsentlig forskel mellem gårdmandsbørns opvækstvilkår og vilkårene for husmandsbørn.

Kigger man i min undersøgelse nærmere på forholdet mellem hjemmeboende børns alder og antallet af tjenestefolk på gårdene, viser det sig, at hjemmeboende drenge over 18 år tilsyneladende i fuldt omfang substituerer ansatte karle, og på 6 af gårdene endda i et sådant omfang, at der ingen eller kun en enkelt tjenestekarl er ansat. På den baggrund må også den væsentligt forøgede gennemsnitsalder på hjemmeboende børn i husmandsstederne tolkes som en tilsvarende forøgelse af arbejdskraften i disse husstande. Folketællingen 1840 viser altså indirekte, at de økonomiske vilkår for landbruget i sognet på trods af Englandskrigen og den efterfølgende statsbankerot i 1813 var blevet væsentligt forbedret i løbet af de 53 år.

⁵⁴ Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokol 1810-19, fol. 527, jf. dokumenter til Justitsprotokollen 1819 I, nr. 39

⁵⁵ Hansen 2006, s. 98f

Denne udvikling bekræftes også af oplysninger fra gårdmanden på Søgård, Niels Larsen Hansens Notesbog. Han beskriver således, at han i 1819 har avlet 168 tønder korn i alt på sin ejendom, matr. nr. 20, og i årene derefter svinger udbyttet mellem 124 tønderkorn og 267 tønder korn. Men fra 1831 begynder han at mergle sin jord, og udbyttet stiger i årene derefter til et omfang af 400 tønder korn i begyndelsen af 1840'erne. Da kapitelstaksten, d.v.s. middelpriisen for de vigtigste kornvarer, i samme tidsrum fordobles, er det en tilfreds Niels Larsen Hansen, der eksempelvis i 1846⁵⁶ kan notere, at han har solgt korn, raps og kløverfrø for i alt 1551 Rdl. dette år, og som 5 år forinden noterer, at han dette år har fået bygget 2 nye dagligstuer til sit hus til en samlet pris af 120 Rdl. og 8 skilling⁵⁷. Den økonomiske udvikling for gårdbrugene smittede også af på husene. Det er her værd at erindre, at husene på Helnæs efter udskiftningen næsten alle havde et jordtilliggende og at der til mange af husene var knyttet småhåndværk eller fiskeri. Udviklingen i priser på korn og kreaturer påvirkede derfor også husmandsbrugenes levevilkår i tiden efter udskiftningen. Det afspejles blandt andet i husmændenes bygninger, der i begyndelsen af 1800-tallet i flere tilfælde er små 3- eller firelængede bygningsanlæg⁵⁸. Men herudover vidner mange kilder, eksempelvis slægtsbogen om Boerne og Niels Larsen Hansens notesbog om slægtskaber mellem beboere af huse og gårde, der i givne situationer kunne udnyttes fordelagtigt af husmændene. Der kan derfor være grund til at kigge på dette familienetværk.

3.1 Familienetværk

I et opslag i Boesamfundets jubilæumsskrift 1996 er der på basis af Lars Boer Thomsens *Boernes Slægtsbog* udarbejdet en tavle over Boeslægts forgreninger med relation til gårde på Helnæs og gårde i det nærmeste opland på Fyn, se bilag 1. Tavlen viser, at der er slægtsmæssige forbindelser mellem familierne på 17 af de 21 gårde på Helnæs samt en hel del uden for. Kun familierne på gårdene matr. nre. 17 Toftegård, 18 Østergård, 19 Holmegård og 20 Søgård er tilsyneladende ikke inddraget i et slægtskab med familierne på de øvrige gårde. Men det er kun tilsyneladende. Kigger man nærmere på, hvorfra fæsterne på de enkelte gårde hentede deres ægtefæller i undersøgelsesperioden, afsløres et tætmasket netværk af familierelationer mellem de fleste af gårdene på Helnæs. I bilag 2 er for hver gård optegnet, hvorfra ægtefællerne kom i årene 1720-1856, og på fig. 4-6 er på denne baggrund illustreret det familiemæssige netværk mellem gårdene, opdelt i tre perioder, og hvorledes det ændrer sig. Sagt på en anden måde: fig. 4-6 viser de enkelte

⁵⁶ Niels Larsen Hansens Notesbog 1801-ca. 1860, s. 33

⁵⁷ *Ibid.*, s. 28

⁵⁸ Original 1-kort over øen Helnæs, 1810

Fig. 4: Familienetværk på Helnæsgårde 1720-67

Fig. 5: Familienetværk på Helnæsgårde 1768-1810

Fig. 6: Familienetværk på Helnæsgårde 1811-56

gårdes ægtefællenetværk og hvorledes dette ændrer sig over tid, fra generation til generation. Hvis vi eksempelvis tager Toftegård, matr.nr.17 viser fig.4, at denne gårds ægtefællenetværk og dermed primære familienetværk på Helnæs i perioden 1720-67⁵⁹ omfatter matr.nr.26 Lindegaard, matr.nr.28 Bøgeskovgaard, matr.nr.32 Mosegaard og matr.nr.37, Halvgaard. I perioden 1767-1810 omfatter ægtefællenetværket og dermed det primære familienetværk kun Mosegård, mens ægtefællenetværket i perioden 1810-56 kun omfatter matr.nr. 22 Dalsgård. Det er klart, at Toftegårds familienetværk i 2. og 3. periode stadig omfatter Lindegaard og Bøgeskovgaard, men nu som sekundære eller tertiære netværk, fordi den direkte forbindelse mellem familierne ligger en generation eller to tilbage i tiden. Familienetværkene er med andre ord ikke statiske. De ændrer sig over tid, og for hver generation bliver familienetværket mellem de enkelte gårde efter min opfattelse svagere, hvis ikke det holdes ved lige gennem ægteskaber.

Desværre har husmandsbrugenes familienetværk ikke kunnet inddrages af tids- og ressourcemæssige grunde, men nogle få analyser af kirkebøgernes oplysninger om ægteskaber, til- og afgangslister, kombineret med folketællingernes oplysninger om husmandsfamilierne viser eksempler på, at også en del af husene er inddraget i gårdenes familienetværk. Et eksempel er således gårdmandsdatteren Anna Sørensdatter og hendes mand, Anders Diderichsen, matr.nr.21, Stensgaard, hvis søn Diderich Andersen fæster et husmandssted på Helnæs. En anden søn Hans Andersen overtager fæstet af Stensgaard efter sin far. Hans Andersen er gift første gang med Karen Andersdatter fra matr.nr.19, Holmegaard og anden gang med Karen Pedersdatter, der er datter af husmand og smed Peder Hansen, Helnæs. Anna Sørensdatters ældre broder, Christen Sørensen⁶⁰ fæster bolstedet matr.nr.9, og hans søn Thor Christensen overtager senere dette fæste efter at have giftet sig med Anne Andersdatter, der er gårdmandsdatter fra matr.nr.19, Holmegaard og søster til ovennævnte Karen Andersdatter. Deres søn Anders Thorsen fæster et husmandssted på Helnæs, og bliver gift første gang med Karen Eriksdatter fra matr.nr.30, Martin Ellebækgaard og anden gang med Maren Jørgensdatter fra matr.nr.25, Kildegaard. Dette lille enkle eksempel, der omfatter et søskendepar, deres ægtefæller og nogle få børn i tre slægtsled inddrager altså 5 gårde, 3 husmandssteder og et bolsted i netværket. Til de mere enkle eksempler på, at de familienære netværk omfatter både gårde og huse hører gårdmand Jens Espensen, Nygård der i 1810 gifter sig med Anna Pedersdatter, hvis far er husmand Peder Clausen, matr.nr. 13. Også skriftet *De gamle gårde på Helnæs* kan bidrage med eksempler på slægtskab mellem familier i huse og på gårde. Et af eksemplerne er forbindelsen mellem ejeren af den udflyttede gård Abkjeldgaard, Laurs Hansen

⁵⁹ Hver periode er på ca. 45 år eller ca. 2 generationer á 25 år.

⁶⁰ Thomsen, 1960, s. 240ff

Storm og hans bror Rasmus Hansen Storm, der omkring 1780 overtager stuehuset fra den udflyttede gård, der bliver liggende inde i byen⁶¹. Et andet eksempel er gamle Lars Nielsen, Bøgeskovgaard, hvis tredje kone Anna Christensdatter er datter af boelsmand Christen Sørensen i matr.nr. 9⁶².

Eksemplerne illustrerer et forhold, som også er karakteristisk for mange mindre øer på dette tidspunkt – at det kan være svært at opretholde rangforskelle eller væsentlige sociale skel mellem gårdmandsfamilier og husmandsfamilier, således som Peter Henningsen argumenterer⁶³. Der kommer ganske vist ægtefæller og fæstere udefra til Helnæs, og såvel karle som piger rejser ud til nabosogne for at stifte familie og bosætte sig, men en stor del af ægtefællerne på gårdene – på Helnæs 2/3 - vælges blandt lokalsamfundets familier, og en stor del af de børn, der ikke fæster en gård eller bliver gift med en gårdfæster, vælger at fæste et hus i lokalsamfundet i stedet for at flytte til et andet sogn. Det betyder, at tætte familierelationer nødvendigvis må omfatte familiemedlemmer i både gårde og huse, og derfor giver standsforskelle mellem disse gårde og huse ingen mening. Det betyder ikke, at der ikke kan være sociale skel eller særskilte netværk i sådanne samfund. Tvært imod. Skellene kan blandt andet være idémæssigt eller ideologisk funderede, som vi senere skal vende tilbage til. Skellene kan også ligge mellem de etablerede familier og tilflyttere, der ikke kan eller vil tilpasse sig de lokale normer og sædvaner. Det gælder i øvrigt ikke kun øer, men de fleste småsamfund.

Analysen af familienetværket viser også, at valget af ægtefælle af og til kan være begrænset til så snævre netværk, at fætter/kusine ægteskaber ikke bliver ualmindelige. Eksempler på dette er gårdmand Niels Larsen, Gl. Ellebækgaard, der 1838 gifter sig med sin kusine Anne Nielsdatter, gårdmand Espen Jensen, Nygaard, der omkring 1841 gifter sig med sin kusine Ane Rasmusdatter og gårdmand Lars Larsen Storm, Abkjeldgaard, der omkring 1859 gifter sig med sin kusine Karen Hansdatter. At det også af og til kunne give genetiske problemer at være så nært beslægtede, viser et eksempel med enken på Mosegaard, Anna Nielsdatter, der 1779 giftede sig med sin fætter Lars Andersen Boe og fik 13 børn, hvoraf 2 var dødfødte og 10 døde inden for et år⁶⁴.

⁶¹ Helmer Nielsen 2000, s. 36

⁶² Ibid., s. 28

⁶³ Henningsen 2006, s. 929

⁶⁴ Om to af disse børn, tvillingerne Kirsten og Anna, fortælles, at de 4 uger gamle blev kvalt under den fælles dyne i forældrenes seng, hvilket medførte, at forældrene måtte stå "åbenbart skrifte" i kirken efter øvrighedens beslutning, for at påhøre præstens ydmygende bebrejdelser og formaning. (Lars Boe Thomsen 1960, s. 167)

Vi kender ikke meget til familienetværkets omfang og dets sociale normer og funktioner, men visse fingerpeg kan vi da få af kildematerialet. I 1851 får Hans Jensen Thorsen, der er søn på matr. nr. 24, Gammelgaard, et barn Erik Hansen med den 18-årige ugifte Ane Andersdatter fra Mosegård, og få dage efter dør Ane i barselssengen. Erik vokser herefter op på hos sin mormor Ane Eriksdatter, og selv om hans far i 1857 gifter sig med Anes søster Maren og 4 år efter får skøde på Gammelgård, forbliver Erik hos sin mormor⁶⁵, indtil han efter 1870 rejser til Aarup og bliver udlært som skomager⁶⁶. Et andet eksempel er gårdmandssønnen Jørgen Eriksen, Martin Ellebæksgård, der 1824 får en søn Hans med den 18-årige ugifte Marie Hansdatter fra Stensgård. Hans vokser op hos sin mor og mormor Karen Pedersdatter på Stensgaard, og faderen Jørgen Eriksen gifter sig i 1830 med en anden pige. I 1834 bor Hans stadig sammen med sin mor og mormor, men herefter forsvinder hans mor Marie Hansdatter ud af billedet. Hun optræder i hvert fald hverken i folketællingen 1840 eller kirkebogens liste over døde eller fraflyttede. Hans bliver boende på gården, selv efter at hans mormor er død og gården har skiftet fæster, men nu som tyende⁶⁷. Eksemplerne er blot to ud af flere, der viser, hvorledes børn født uden for ægteskabet i gårdmandsfamilier annekteres af moderens familie og især mormoderen, uden at der tilsyneladende bliver rejst sager om underhold eller alimentationsbidrag⁶⁸. Det familiære netværk fungerer tilsyneladende både i økonomisk og social henseende, når barnefaderen er fra Helnæs.

Derimod er der problemer, når barnefaderen kommer fra et andet sogn. Tre sager med få års mellemrum viser dette. I 1802 må 24-årige ugifte husmandsdatter Kirsten Gregersdatter slæbe tjenestekarl Hans Pedersen, Hekkebølle i forligskommissionen for at få ham til at erkende faderskabet og betale til datteren Sidsel Hansdatters underhold. Seks år senere er det hendes to år ældre ugifte søster Karen Gregersdatter, der i 1807 har fået en dreng, Gregers, og som må gå rettens vej for at få tjenestekarl Peder Hansen til at betale. Og endelig er det i 1810 den 31-årige ugifte gårdmandsdatter Maren Larsdatter, der må have forligskommissionens støtte for at få Lars Pedersen, Saltofte til at betale til det fælles barn⁶⁹. I disse tilfælde er der tilsyneladende ikke noget netværk, der tager sig af den ugifte mor og hendes barn. Ugifte mødre var på dette tidspunkt ikke attraktive på ægteskabsmarkedet, og hvis man ikke havde et familiært netværk at støtte sig til, endte man i mange tilfælde på fattiggården. Vi ved, at Karen Gregersdatter resten af sit liv er ugift

⁶⁵ Folketællinger 1860-80, Helnæs sogn

⁶⁶ Thomsen 1960, s. 171

⁶⁷ Folketællinger 1855-60

⁶⁸ Ved forligskommissionen eller herredsretten

⁶⁹ Assens Amts Forligskommissions Protokol 1795-1809, sag nr. 403 og 1065, Assens og Hindsgauls Amters ForligelsesCommissions Protokol 1809-16, sag nr. 33

tjenestepige. Hun bliver i november 1817 ansat som tjenestepige i Assens og vender ved maj skiftedag 1819 tilbage til Helnæs, hvor hun dør 30. september 1826 som 53-årig. Hendes søn Gregers Pedersen bliver formentlig sendt ud at tjene som 10-årig i 1817, i hvert fald finder vi ham i 1834 som tjenestekarl på Mosegaard. De to andre ugifte mødre, Kirsten Gregersdatter og Maren Larsdatter flytter formentlig fra sognet. Vi ved, at de begge har mistet en af forældrene og at den efterlevende ægtefælle har giftet sig på ny og stiftet ny familie. Analysen af familienetværket viser, at det ikke er ualmindeligt, at ugifte børn fra 1. ægteskab i den situation flytter fra sognet. Vi kan i hvert fald ikke i de offentlige registre genfinde de to ugifte mødre eller deres børn på Helnæs efter 1810.

Som tidligere nævnt kan nogle netværk være ideologisk funderede. Et sådant netværk gør Carlo Jacobsen eksempelvis opmærksom på i sin beskrivelse af den hernhutiske bevægelse på Helnæs, der i midten af 1700-tallet var ved at splitte sognet i to dele⁷⁰. Centrum for denne bevægelse eller netværk på Helnæs var sognepræsten Christopher Wederkinck, der drog rundt og holdt sang- og bibeltekstmøder på gårdene. Hvor stort dette netværk var, har vi i dag kun en usikker viden om, men beboerne på matr.nre.31, Nygaard og 21 Stensgaard har formentlig hørt til dette netværk. Nygård lagde efter sognepræstens forflyttelse lokaler til bevægelsens møder⁷¹, og nogle af døtrene fra denne gård og fra Stensgaard hørte til de sidste medlemmer af bevægelsen på Helnæs i slutningen af 1700-tallet, bl.a. Ane Didrichsdatter, der 1805 blev optaget i Hernhut-Menigheden i Christiansfeld og hendes søster, Kirsten Diderichsdatter, der 1822 blev gift med gårdmand Niels Hansen, Elleruplund, Usselhusene⁷², og som introducerede hernhutismen på Tommerup-egnen. Til denne type af netværk hører også de politiske, og et af disse var partiet Venstre, der blev introduceret på Helnæs af gårdmanden Lars Andersen Boe, Han samlede fra omkring 1860 øens unge på en lille forsamlingsplads på Trundkær Bakke, hvor man sang og drøftede tidens politiske og åndelige rørelser til voldsom irritation for sognets konservative gårdmænd og ikke mindst sognepræsten Frederik Harboe og degnen/skolelæreren Carsten Pedersen Runge. Lars Boe's sympatier lå hos husmændene og de små i samfundet, og forholdet til skolelæreren var så dårligt, at Lars Boe i en periode tog sine børn ud af skolen og underviste dem selv hjemme. Hans fortolkning af biblen var heller ikke helt i overensstemmelse med præstens, men han var vel argumenterende. Da han døde i 1888 fortæller den lokale overlevering, at præsten i sin ligtale fordømte ham ned i

⁷⁰ Jacobsen 1993, s. 18

⁷¹ Ibid.

⁷² Thomsen 1960, s. 242 og 280

Helvede, hvilket fik den lokale kommentar, at det var første gang, at præsten stod sig i diskussionen med Lars Boe⁷³. Erindringen om Lars Boe og de mange historier om hans karaktertræk, politiske holdninger og interesser hører først og fremmest til i husmændenes netværk på Helnæs, og er med til at profilere selvbevidstheden hos en del af husmændene og deres netværk i en demokratisk brydningstid efter enevældens fald. Men dette netværk er meget ældre, hvilket vi skal vende tilbage til senere.

3.2 Faddernetværket

Hans Chr. Johansen har i *Dansk Socialhistorie*, bd. 4 blandt andet søgt at analysere, om fadderne til døbte børn i Stenløse sogn i slutningen af 1700-tallet kunne afsløre en kløft mellem gårdmænd og husmænd. Johansen kommer til det resultat, at en sådan kløft ikke fremgår af fadderanalysen. Husmænd står fadder for gårdmænds børn og gårdmænd for husmænds børn. Et tilsvarende billede tegner sig af faddernetværket på Helnæs. En analyse af dette netværk for perioden 1777-1801 er vist talmæssigt på bilag 3-5 og grafisk på fig. 7-9, idet analysen er delt op i 3 perioder for at afdække eventuelle ændringer i valget af faddere i løbet af de 24 år. På fig. 7-9 er der på cirkelbuen markeret de enkelte gårde, matr.nr. 17-37, matr.nr. 1, præsteboligen og 2, degneboligen/skolen samt udvekslingen af faddere mellem disse gårde/boliger. Pilene uden for cirklen viser fadderudvekslingen mellem den enkelte gård/bolig og husmandssteder i sognet, idet husmandsstederne dog ikke er individuelt markeret. De stiplede pile markerer faddere, der kommer fra andre sogne. Ud over at afspejle antallet af barnedåb i perioden og hvorfra fadderne blev hentet til disse dåb, viser figurerne også, hvilke gårdmænd og deres hustruer, der var mest efterspurgt som faddere. Analysen viser først og fremmest, at der mellem gårdene er en meget stor spredning på valg af faddere. Tilsyneladende ser det ud til, at der på enkelte gårde ligefrem er lagt en bevidst fadderstrategi, således at man får en stor del af de andre gårde repræsenteret ved gårdens barnedåb. Det kan selvfølgelig tydeligst ses på de gårde, hvor der er mange barnedåb i perioden, eksempelvis Stensgaard, hvor Hans Andersen og hans kone Karen Pedersdatter ved deres 13 barnedåb fra 1777 til 1801 får faddere fra 13 gårde. Det gælder tilsvarende Mosegaard, hvor Lars Andersen Boe og hans kone Anna Nielsdatter ved deres 12 barnedåb i den samme periode får faddere fra 12 gårde. Et andet karakteristisk træk fra analysen er, at en tredjedel af fadderne ved dåb på gårdene er husmænd, ikke alene som gennemsnit men også konkret i de fleste af tilfældene. Det modsvares til gengæld også af, at over halvdelen af fadderne ved dåb i husmandsfamilierne kommer fra gårdene.

⁷³ Ibid., s. 176ff

Fig. 7: Faddernetværket på Helnæs 1777-85

Fig. 8: Faddernetværket på Helnæs 1786-93

Fig. 9: Faddernetværket på Helnæs 1794-1801

Spørgsmålet er så, hvilken betydning man omkring 1800 tillagde fadderne. Hans Henrik Appel er i sin analyse af lokalsamfundene i Skast Herred inde på, at der i 1600-tallet formentlig ikke var nogen økonomiske forpligtelser forbundet med fadderskabet på længere sigt. Der synes ikke at have været risiko for, at en fadder blev påduttet et værgemål i kraft af fadderskabet. Han finder, at denne byrde praktisk talt altid blev pålagt forældrenes søskende⁷⁴. Noget tilsvarende kan vi finde på Helnæs 200 år senere. Da eksempelvis den ugifte mor Marie Hansdatter, Stensgaard efter 1834 forsvinder fra sin 10-årige søn Hans Jørgensen er det ikke fadderne, smedekonen Dorthe Jacobsdatter, ungkarl Peder Eriksen eller Niels Hansen, der påtager sig den praktiske forsørgerforpligtelse for Hans. Det er mormoderen Karen Pedersdatter. Tilsvarende gælder den ugifte Ane Andersdatter, Mosegaard, der i 1851 dør fra sin nyfødte søn Erik og hvor mormoderen Ane Eriksdatter overtager forsørgerforpligtelsen, selv om der er 5 faddere, heriblandt 2 gårdmandskoner, og selv om faderen senere gifter sig med Anes søster. Appel foreslår, at betydningen af fadderforpligtelsen måske i højere grad var at knytte tættere bånd til sine naboer, der var det netværk, som man orienterede sig i forhold til uden for familien. Selve dåbshandlingen, hvor fadderne trådte frem for hele menigheden var en oplagt mulighed for at markere sociale bånd, både jævnbyrdigt til naboer og gennem afhængighedsforhold til de store gårdmænd eller til loyale husmænd. Det er denne betydning, som jeg i højere grad ser afspejlet på Helnæs omkring 1800. Set i den sammenhæng viser fadderanalysen et generelt ønske om at stå sig godt med flertallet af gårdfamilierne og en del husmandsfamilier. Analysen viser imidlertid også, at der eksisterer visse fadderpræferencer, eksempelvis mellem gårdene matr.nre. 21 Stensgaard, 19 Holmegaard, 28 Bøgeskovgaard og 33 Abkjeldgaard. De mest efterspurgte faddere er i perioden gamle Lars Nielsen, Bøgeskovgaard, der er fadder 34 gange, og Hans Andersen, Stensgaard, der er fadder 33 gange. Det illustreres på fig. 10-12. I begge tilfælde er det især hos husmændene, at de to faddere er populære. Derimod er Mads Rasmussen fra Lindegaard meget lidt brugt som fadder, og det er også tydeligt, at både sognepræsten Mads Wederkinck og de to skoleholdere Poul Simon Eriksen og Jacob Olsen Filstrup ikke er særligt eftertragtede som faddere. Det var i øvrigt gensidigt. Når der var barnedåb i præsteboligen og skoleholderboligen, hentede man sine faddere fortrinsvis blandt familie og kollegaer eller godsforvaltere på Fyn. Der var tydeligvis standsforskelle. En enkelt undtagelse skal dog nævnes. Da gårdmand Espen Jensen, Nygaard i 1777 skal have døbt sin søn Niels er gudmoderen ifølge kirkebogen skoleholderens kone madam Eriksen, hvis fødenavn var Anna Maria Ibenow, og fadderne var Etatsråd Niels Ryberg og gårdmand unge Lars Nielsen, Vi ved ikke hvad

⁷⁴ Appel 1999, s. 490

baggrunden er for disse lidt usædvanlige faddere i en gårdmandsfamilie, men måske har det spillet ind, at Espen Jensen var sognefoged i perioden og måske har hans kone Anna Nielsdatter tidligere tjent på Frederiksgave sammen med Anna Maria Ibenow.

Sammenfattende viser fadderanalysen, at efterspørgslen efter faddere på gårdene i perioden 1777-1801 omfattede de fleste gårde og i hvert fald halvdelen af husmandsstederne. Nogle få af gårdmændene var meget efterspurgt og nogle få var meget lidt efterspurgt. Tilsyneladende en ret stor social homogenitet i fadernetværket, og hvis vi bruger historikeren Solveig Fagerlunds teoretiske forudsætning om gensidig tillid i markedsrelationer og fadderrelationer, tyder denne homogenitet på en tilsvarende stor gensidig tillid til hinanden og forventning om mulige fordele i dette netværk. Man skal dog være opmærksom på, at husmandsfamilierne ikke er analyseret på samme måde som gårdmandsfamilierne. Der kan godt have været sociale skel mellem de husmandsfamilier, der har familiemæssig tilknytning til en eller flere gårde og de øvrige husmandsfamilier. I den sammenhæng viser analysen også, at der faddermæssigt var meget lidt kontakt mellem præsten og degnen på den ene side og de andre beboere på Helnæs på den anden.

Fig. 10: Fadderpopularitet Helnæs 1777-85

Fig. 11: Fadderpopularitet Helnæs 1786-93

Fig. 12: Fadderpopularitet Helnæs 1794-1801

Tilsyneladende var der tale om to verdener, der socialt havde meget lidt med hinanden at gøre, hvor kontakten var formel og hvor tilliden til hinanden var beskedent.

3.3 Finansielle netværk

Tillid var til gengæld nødvendigt i forbindelse med landsbyens daglige liv og i forbindelse med markedsrelationer, køb og salg, lån og bytte. Etnologen Karen Schousboe har beskrevet, hvordan en traditionel naturalieøkonomi i 1700-tallets landsbyer medførte ” - *tætte kontakter til naboerne, underbygget af gensidig hjælp og langfristede lån af rede penge, redskaber, sæd, tækkehalm o.m.a. Fundamentet for sådanne lån må selyfølgelig være en styrket ”kreditværdighed”, hvor betoningen ligger på den kontinuerligt bekræftede pålidelighed.* ”⁷⁵, og i den lokale tradition har helnæsboerne – underforstået gårdmændene på Helnæs – altid været habile långivere. Lars Boe Thomsen omtaler blandt andet, at slægten Boe fra Langørsbo indtil Svenskekrigene 1657-60 var kendt for at låne penge ud⁷⁶, og at Anders Thorsen, Gammelgaard var velhavende og i 1739 udlånte 240 slettedaler til Jørgen Madsen, Sønderby, mod pant i dennes hus i Damgade i Assens⁷⁷. Han omtaler også, at 4 gårdmænd på Helnæs i 1725 yder lån til godsejeren på Frederiksgave i form af forud indbetalt fæste for deres sønner⁷⁸. Den sag skal vi senere vende tilbage til. Også forligsprotokoller og tingbøger fortæller om udbredt lånevirkosomhed på Helnæs. I 1807 indklages gårdmand Hans Andersen, Stensgaard således for Assens Amts Forligskommission af Mads Gregersen, Marstrup i Slesvig, fordi han ikke vil betale 8 rigsdaler tilbage, som hans forgænger Anders Diderichsen mindst 37 år tidligere har lånt⁷⁹. I 1813 indklager husmand Lars Nielsen Ellemand i Tommerup gårdmand Hans Andersen, Stensgaard for forligskommissionen, fordi han ikke vil tilbagelevere en obligation på 400 rigsdaler, som han har som sikkerhed for et lån af samme størrelse til Lars Nielsen Ellemand⁸⁰. I 1819 indklager gårdmand Hans Larsen, Søgaard husmand Lars Hansen fra Vedtofte for forligskommissionen, fordi han ikke vil betale de resterende rentepenge på 35 rigsdaler for et større lån, han tidligere har tilbagebetalt⁸¹. Og senere samme år indklager Exam.jur. Wulff fra Wedelsborg på vegne af forpagter Albjergs dødsbo gårdmand Niels Larsen, Gl. Ellebækgaard for herredsretten fordi han skylder boet 50 rigsdaler. Disse eksempler på långivningsvirkosomhed til og fra Helnæs viser kun de tilfælde, hvor der har været behov for at genoprette tilliden mellem långiver og –tager.

⁷⁵ Schousboe 1981, s. 36

⁷⁶ Thomsen 1960, s. 50

⁷⁷ Ibid., s. 144

⁷⁸ Ibid., s. 30

⁷⁹ Assens Amts Forligskommissions Protokol 1795-1803, sag 924

⁸⁰ Assens og Hindsgauls Amters Forligelseskommissions Protokol 1809-16, sag 40

⁸¹ Assens Amts Forligskommissions Protokol 1816-19

Samling af oplysninger om udlånsvirksomhed

1819	Niels Larsen, broder	25 Rdl.	
1820	Hans Hansen, husmand, Helnæs	20 -	
1823	Jørgen Larsen	33 -	
-	Jens Diderichsen, Skærup	50 -	
1824	Jørgen Eriksen, gaardmand, Helnæs	50 -	
1825	Jens Hansen, husmand, Saltofte	40 -	
1826	Jørgen Nielsen, gaardmand	80 -	
1827	Christian Jakobsen, Sønderby	50 -	
-	Skovrideren	20 -	
1828	Hans Stensen, skrædder	10 -	
1830	Jørgen Larsen, husmand	9 - 2 mk. 8 sk.	
-	Niels Jørgensen	50 -	
1831	Rasmus Eriksen, Helnæs	20 -	
1834	Jørgen Skrædder	5 -	
-	Niels Larsen Ellebæk	300 -	
-	Niels Larsen, halvbror	25 -	
-	Lars Henriksen	50 -	
1835	Jørgen Larsen, husmand	20 -	
-	Ole Jensen, husmand, Saltofte	8 - 2 mk. 12 sk.	
-	Jørgen Hansen skrædder	6 -	
-	Simon Hansen, boelsmand, Nellemose	20 -	
-	Espen Jensen	25 -	
1836	Simon Hansen, boelsmand	25 -	
-	Rasmus Eriksen, gårdmand	28 - 4 mk.	
-	Jørgen Skrædder	2 -	
	Hans Lindhart, Haarby	10 - 2 mk.	
	Hans Hansen, boelsmand, Strandby	25 -	
	Jørgen Skrædder	4 -	
	Sognefoged Anders Hansen, Strandby	40 -	
	Hans Hansen boelsmand, Strandby	25 -	
1839	Jørgen Larsens enke	6 -	
1840	Niels Nielsen, Falsled	600 -	
1841	Anders Nielsen	406 -	
1843	Anders Hansen, gårdmand, Strandby	50 -	
-	lånt af søn Diderik Nielsen		150 Rdl.
-	lånt af søn Hans		200 -
1846	Jørgen Skrædder, husmand	4 -	
1858	Lars Larsen, Snave, svigersøn	90 -	

Note:

De 5 udlån mellem 1836 og 1839 er i Notesbogen anført uden årstal, men i den anførte rækkefølge.

Der er ikke ved lånene angivet nogen rentesats, men ved udlånet 1840 til Niels Nielsen, Falsled er angivet en årlig rente på 21 rigsdaler, hvilket svarer til en rentesats på 3,5%.

Fig. 13: Niels Larsen Hansens lånevirkosmhed 1819 - 58

Gårdmand Niels Larsen Hansens Notesbog giver imidlertid et detaljeret billede af en enkelt gårdmands udlånsvirksomhed uden kontrakt og viser, hvorledes lån er blevet betalt tilbage og tilliden dermed opretholdt. I al sin enkelhed har Niels Larsen Hansen noteret hvert lån og låntager i sin notesbog, og når lånet er blevet tilbagebetalt, er dette også noteret udfor den pågældende post. På fig.13 er vist Niels Larsen Hansens lånevirkksomhed i årene 1819-58. Den viser, at det i almindelighed var mindre beløb, som han udlånte og at lånenetværket omfattede personer på Helnæs og Fyn inden for en radius af 10 km fra Brydegård med Saltofte i nord og Falsled i syd, men også en søn i Øsby sogn ved Haderslev. Mod slutningen af perioden viser notesbogen også større udlån mod låntagers udstedelse af panteobligation. Således anfører han et kort notat herom mellem regnskabet for en datters bryllup og mindeordene efter sin kones død. I notatet redegøres der for lån til 2 skippere, en skibstømmer, en sadelmager, en murer i Assens og en boelsmand i Voldby på i alt 5000 rigsdaler. Sammenfattende tegner notatbogen altså et billede af gårdmand Niels Larsen Hansens udlånsvirksomhed, der begynder lokalt med udlån af mindre beløb, og som ender med at omfatte et netværk på store dele af Vestfyn og beløbsmæssigt ganske store udlån. Det er således en af de velhavende gårdmænd, der i 1855 efter sin kones død kan opgøre den foreløbige arv til sine 7 børn til sammenlagt 24.500 rigsdaler. Men han er ikke den eneste. Som tidligere nævnt har også hans far, Hans Larsen og gårdmændene Hans Andersen og Anders Thorsen drevet udlånsvirksomhed på Helnæs, hver med sit netværk af lånere, der endog har strakt sig til det nuværende Sønderjylland. Det er de dokumenterede lånenetværk på Helnæs, men der er ingen grund til at antage, at det var de eneste. 18 af gårdene var i hvert fald indtil udskiftningen af ens størrelse og bonitet, og forholdet til godset har tilsyneladende været uden store problemer i undersøgelsesperioden, så det er rimeligt at antage, at andre gårde på Helnæs har haft mulighed for tilsvarende udlånsvirksomhed og tilsvarende netværk.

4.0 Hvad tingbøgerne fortæller

Det undersøgte tingbogsmateriale omfatter Baag Vends Herreds Justitsprotokol 1746-97, Baag Herreds Justitsprotokol 1792- 1855 og Baag Herreds politiprotokol 1792-1813, alle med dokumenter i relevant omfang, samt Assens Amts Forligskommissions protokol 1795-1803 og 1809-1816. Kun for justitsprotokoller 1789 – 98 og 1799- 1855 foreligger der registre, og disse har været undersøgt for sager, hvor mindst én part var fra Helnæs. For de øvrige protokoller har det været nødvendigt at skimme hver enkelt protokol for sager, hvor i hvert fald en part var hjemmehørende på Helnæs. Ser vi bort fra rene tinglysningssager af ejendom og rettigheder har

resultatet af undersøgelserne været meget sparsomt, idet kun 12 sager er fremkommet fra justits- og politiprotokollerne, mens 6 sager fra forligskommissionens protokoller har noget med Helnæs at gøre. Vi ved fra Poul Meyer⁸² og Hans Henrik Appel⁸³, at landsbylauget før 1660 fungerede som laveste retsinstans i en lang række af landsbyens driftsbetonede tvister, og at en række sager i mange landsbyer blev afgjort eller forligt med hjemmel i landsbyvedtægtens bestemmelser og ved laugets mellemkomst. Men Appels undersøgelser viser også, at blot en enkelt stridbar familie i landsbyen kunne give anledning til, at de fleste stridigheder i landsbyen kunne ende i herredsretten⁸⁴. Dette forhold afspejles indtil udskiftningen også i tingbøgerne og efter 1795 i forligskommissionens protokoller, hvor nogle landsbyers tvister er rigt repræsenteret, mens andre landsbyers tvister er næsten fraværende, se eksempelvis bilag 6. I den sammenhæng er Helnæs et af de tavse sogne, hvor man tilsyneladende har klaret sine interne tvister ingen for egne rammer, og hvor kun få problemer dukker op i herredsretten, i de fleste tilfælde fordi problemet rejses udefra. Et af disse problemer er imidlertid ganske alvorligt, idet forvalteren ved Frederiksgave Gods, Hr. Steen Jørgensen vil slæbe alle mandspersoner på Helnæs i retten⁸⁵. Sagen er medtaget i denne undersøgelse, fordi den er en af de få sager i justitsprotokollen om Helnæs-beboere i 1700-tallet og med relevans til opgavens problemstilling.

4.1. En sag om åleruser

Den 18. december 1722 var samtlige gårdmænd, husmænd, inderster og alle andre mænd med bopæl på Helnæs indkaldt til Assens Ret for at vidne og forklare, hvem der havde sat åleruser og –gårde ved halvøens kyster. Forud havde Frederiksgave Gods på Helnæs kirkestævne noget før Mikkelsdag (29. september) ladet oplæse og opslå et skriftligt forbud, der bekendtgjorde, at ingen på Helnæs, hverken gårdmænd, husmænd eller inderster måtte opsætte og bruge åleruser og –gårde uden herskabets tilladelse. Vi ved ikke, hvad der ligger bag et sådant forbud ud over at sikre sig en vis afgift, for som tidligere nævnt har der i hvert fald siden 1600-tallet været næsten lige så mange huse som gårde på Helnæs og en stor del af dem svarede afgifter til godset i fisk og penge. Hvorom alting er havde godset altså konstateret, at der trods forbudet var opsat talrige ruser og ålegårde langs kysten, ikke mindst i Maen. Retsmødet i Assens var på behørig måde blevet varslet af kaldsmændene Rasmus Windter og Hans Claus fra Sønderby, der mindst 8 dage tidligere havde

⁸² Meyer 1949, s. 345

⁸³ Appel 1999, s. 248f

⁸⁴ Appel 1999, s. 258ff: ”En ond hegnsmænd”: Niels Jensen & søn.

⁸⁵ Fundet blandt retsdokumenterne i Frederiksgave Godsarkiv. Tingbogen for 1716-1724 findes ikke i Landsarkivet for Fyn.

været på Helnæs og forkyndt retsmødet for alle mandlige beboere på Helnæs. Det aflagde de Ed på under retsmødet. - Men ingen fra Helnæs mødte op til retsmødet.

Godsejeren var på dette tidspunkt Oberst Joachim Diderich v. Dewitz, hvis bestyrer Commers Raad Steen Jørgensen havde sendt sin fuldmægtig Oluf Bang til retsmødet for at varetage godsets interesser. Bang udbad sig nu, at dommeren indkaldte de Helnæs mænd, husmænd og inderster til retsmøde den 8. januar 1723, hvor fuldmægtigen kunne forhøre dem - og det skete. På det efterfølgende retsmøde den 8. januar 1723 mødte en del af de indkaldte op, og

” - da Oluf Bang paa sin rette Principal hr. Commers Raad Steen Jørgensen veigne Møtte i Rette og begierde at af dommeren Matte paa Raabes om Nogen af de Hellenis Mend, huus Mend og Inderster er til steede for at viedne og forklare deris Sandhed efter afvigte 18 decembr. indførte kald og varsel og scheede foreligelse, og efter at Eden lydeligen af Retten for Samptlige tilstede verende vidner var oplæst, fremstod Søren Ibsen Inderste paa Hellenis, Bang til Spurde vidnet først huor mange aalegaarder og Ruser der nu virchelig er og anhæfter til Hellenis Land, huor til vidnet svarede ungefehr en 26 = for det andet hvem Samme har sat og bygt, eller ladet sætte og opbyge, huor til vidnet svarede efter følgende har ladet sette og opbyge aalle gaarde - - ”⁸⁶

og herefter opremser han navnet på 14 gaardmænd, der hver har én eller flere åluser og –gårde. Endvidere nævner han 5 husmænd og to inderster, blandt andet sig selv, der alle har en enkelt ruse eller ålegård. På spørgsmål om, hvor han og de andre har fået materiale til ruser og ålegårde fra, svarer han

” at huor de andre gaarde, huus Mend og Inderster hafuer faaet pælle og vender til deris er hannem iche bevist, men viednet self til sin aallegaard har kiøbt af Niels Rasmussen gaard Mand een half Snes hesel Ries for betalling, og er ham givet af Hans Pensen en halv Snes, af Peder Schreder een Snes, pællene har hand fundne Nogle af i Stranden som har lagt ved Bunden Siumachen de øfrige har hand kiøbt i Faldsled af een Mand Christen Iversen”.

Herefter vidner første inderste Niels Laursen, der har hørt noget om ruser og ålegårde, men ikke ved noget om, hvem der har sat dem. Men derefter bekræfter 5 husmænd og 10 gårdmænd stort set Søren Ibsens vidneudsagn om antallet af ruser og ålegårde med lidt divergerende synspunkter på, hvem der har sat dem. På spørgsmål om, hvorfra materialerne til ruser og ålegårde kom fra, svarer

⁸⁶ Frederiksgave Godsarkiv, Dokumenter vedr. retssager 1597 – 1828. Box 31, Litr. A nr. 46 Retsacter, sag nr. 35284

Fig. 14: Gårde på Helnæs med ulovligt ålefiskeri 1722, vist på basis af minoreret sognekort 1810

de stort set alle, at de tid efter anden har købt noget hos godsforvalteren, andet har de haft liggende. På dette grundlag beder Oluf Bang om et tingsvidne og om udsættelse af sagen – og det får han.

Men på det efterfølgende retsmøde den 12. marts 1723 har sagen udviklet sig. Retsmødet den 8. januar har nemlig afsløret, at der på Helnæs befinder sig et antal inderster, som man ikke har haft kendskab til på godskontoret. I hvert fald er der nu to retssager, hvoraf den første drejer sig om at afklare,

” - - huor Mange Inderster og andre Som Sider til huuse paa bemelte Hellenis befindes, Item huor Lenge de der paa Landet har verit og efter huis tilladelse Samme huuses uden herschabets Minde imod Loven, Saa og huad Nering og brug een huer hafuer, og om de noget hied Indtil til Hans Kongl May^{ts}, Kierchen eller herschabet der for aarlig har betalt med videre - - ”⁸⁷

I denne retssag afklares, at i alt 8 inderster, heraf 2 hustruer, bor på Helnæs uden herskabets vidende, og hvad værre er, uden at have betalt skatter til kongen og godset samt tiende til kirken. De har boet til leje hos husmænd, og de har opretholdt livet ved utilladeligt fiskeri, høstarbejde om sommeren og tærskning af korn om vinteren. På denne baggrund har de gjort sig skyldig i svig over for kirken og herskabet, og alle mændene idømmes en straf hver på 10 rigsdaler til godset, 1 rigsdaler for procesomkostninger og i øvrigt al skyldig tiende til kirken for den tid, de har opholdt sig i sognet. Og så får alle gård- og husmænd med trussel om straf en advarsel om, at ingen må huse inderster uden godsets tilladelse.

I den efterfølgende sag om ålegårdene møder godsets repræsentant og beder om, at følgende påstand bliver læst op:

” - - Kongl May^{ts} Heridsfouget Edle Christian Uldrich Bartolin efter for af hiemlede Kald ofuer Hellenis gaarde huus Mend, og Inderster, angaaende de af dennem imod advarsel, eller aller ringeste tilladelse benyttede og tiltagne aallefischeri, - vil Jeg til videre, dog med Reservation, fra falde Sagen ofuer gaard Mændene der paa Landet, og alene denne gang imod huus Mændene og Inderster Sammesteds have Søgmaallet proceqverit, til dend Ende og at bevise saa dan deris for Mastelse og voldelig tiltagne Myndighed, imod schriflig advarsel paa deris Kierche stefne, - - ”.

⁸⁷ Ibid. Sag nr. 35283

Godsforpagteren frafalder med andre ord sigtelsen mod 14 gårdmænd for ulovlig brug af ålærer og –gårde, men opretholder sigtelsen mod 4 husmænd, Hans Larsen, Peder Charstensen, Jørgen Rasmussen og Jep Bielsen samt mod indersten Søren Ibsen. Det giver for mig anledning til en vis undren. Hvad er baggrunden for tiltalefrafaldet mod gårdmændene, der oven i købet har indrømmet at have sat ruser og ålegårde? Og samtidig melder spørgsmålet sig: Hvorfor er 14 ud af 20 gårdfæstere tilsyneladende helt uanfægtet af den mundtlige og skriftlige advarsel på det forudgående kirkestævne? Er der en sammenhæng? En nærlæsning af teksten giver også anledning til følgende spørgsmål: Hvad menes der, når der i indledningen af retsteksten (se s. 41) henvises til den ”*scheede foreligelse*”, og hvorfor er det indersten Søren Ibsen, der afgiver den første og mest fyldestgørende forklaring, selv om han kun har en enkelt ruse? Af domspræmisserne fremgår endvidere, at husmand og smed Jep Bielsen som den eneste husmand ikke nævnes i gårdmændenes vidneudsagn, selv om han har indrømmet at have en ruse, hvilket bekræftes af de andre husmænd. Hvorfor nu det?

Dommerens afgørelse følger helt godsets anklageskrift. Gårdmændene nævnes ikke, men for så vidt angår de

”fem IndCiterede baade imod den schriftlige advarsel, som imod Hans May^{ds} højpriselige Lov pag: 805 – Art: 43 – og pag: 795-796 – Art: 25 – groveligen og formasteligen er handlet, Saa finder Jeg for Rette at de for Slig deris Selv Raadighed, Egen tage Myndighed og for Mastelse Nemblig Inderste Søren Ibsen bør at betalle 30 Rdr. Til Hr Commers Raad Steen Jørgensen, og i prossesens omkostning 2 rdr., og her efter ej hos nogen her paa Landet, under straf Som ved Bør at huuses, om herschabet det iche vil Permittere og tillade, de øfrige Hans Larsen, Peder Charstensen, Jørgen Rasmussen, og Jep Bielsen bør at betalle til velbemelte Hr. Commers Raad Steen Jørgensen huer Sex Rdr., og for uden have deris iboende huuseres fæste forbrudt, tillige med processens omkostning een huer med 2 Rdr., alt Inden 15 dages forløb under Lovens videre tvang og excecution, til bekreftelse under Min hand og Zignete, Actum ut Supra, - Christian Ulrich Berthelsen.”

Tilsyneladende ser det ud til, at dommeren med bortvisningen af Søren Ibsen og med husmændenes fortabelse af fæstet, og i øvrigt i samråd med godsforvalteren har villet statuere et eksempel til skræk og advarsel for andre, der ville drive ulovligt ålefiskeri. Men fæsteprotokollen for Frederiksgave gods viser en anden virkelighed. To af fæsterne, Hans Larsens og Jørgen Rasmussens huse bliver ikke bortfæstet igen i de følgende 5 år, hvilket måske kan tolkes således, at de har fået

lov at beholde fæstet, måske ved at betale sig fra straffen eller på anden måde har givet modydelse til godset. Peder Charstensens hus bliver den 7. april 1724 afstået og bortfæstet til Peder Andersen Storm, men et vilkår er, at Storm tager datteren til ægte og ”- - *at Peder Charstensen Self sin liffs tiid tillige beboer huuset.*” Endelig fortæller en notits den 20. april 1727 i fæsteprotokollen, at Anders Nielsen Smed har overtaget fæstet ”*det Hus og Smediested paa Helnæs, Jep Bildsen sidst beboede og fradøde*” og ”Boernes slægtsbog” oplyser i tilknytning hertil, at han ved samme lejlighed giftede sig med Jep Bildsens enke⁸⁸. Det ser tilsyneladende ud til, at også Jep Bildsen har fået lov til at beholde fæstet uanset dommen. Medvirkende hertil kan også have været, at husmand og smed Jep Bildsen var gift med gårdmandsdatteren Maren Olufsdatter fra matr. Nr. 24, Gammelgård⁸⁹, at hans broder Hans var fæster på den samme gård, gift med Marens mor Karen Lauridsdatter, og at Hans på denne baggrund har lagt et godt ord ind for ham hos godsforvalteren. Jep Bildsens tætte forhold til gårdmændene kan også forklare, hvorfor de afhørte gårdmænd, incl. broderen Hans, ikke har villet angive Jep som indehaver af en ålerruse. De har forsøgt at introducere en anden sandhed om ejerskabet til ålerruserne, men den blev altså ikke godtaget af dommeren. Tilbage står godsforvalterens ejendommelige tiltalefrafald over for gårdmændene på trods af deres vidnefaste tilståelse. Vi må gå ud fra, at tiltalefrafaldet har været besluttet af godsejeren Joachim Diderich v. Dewitz, men hvilken interesse har han haft i dette udfald af sagen? Også her bidrager ”Boernes slægtsbog” og Frederiksgave fæsteprotokol med informationer, der kan tjene som forklaring på tiltalefrafaldet af gårdmændene. Det fremgår af disse to kilder, at Laurs Andersen, Rørmosegård, Helnæs den 1. august 1725 på sin stiftsøn, Laurs Didericksens vegne forlods har indbetalt 100 Rigsdaler, som senere belejligt skal anvendes som Indfæste for en gård. Fæsteprotokollen oplyser videre herom ”- - *hvilke Penge, et hundrede Rigsdaler dette Aar til Frederiksgaves Borregaards Bygninger nødvendigt at anvende og derfor skal komme fornemte Laurs Didericksen til gode, naar lidet eller stort Sted paa Frederiksgave Gods er ledigt*”.

Samme dag indbetaler Laurs Laursen, Nygaard, Helnæs 200 Slettedaler⁹⁰ ”- - *som samme Penge Igien blifuer anvendt til friderichsgave borgegaards bygning i dette aar, saa de skal komme bemeldte Laurs Laursen til gode, og være Fuldbetaling, om kort eller lang Tiid, til Indfæstning paa hans Faders, Laurs Laursens iboende gaard paa bemeldte Helnæs, naar den bliver fæsteledig - -*”.

Dagen efter, den 2. august 1725 indbetaler Anders Andersen Storm, Helnæs på tilsvarende måde 100 Rigsdaler til Indfæste på en gård, når en sådan bliver ledig. Og samme dag indbetaler Peder

⁸⁸ Thomsen, 1960, s. 342

⁸⁹ Helmer Nielsen, 2000, s. 20

⁹⁰ Svarer til 166 Rigsdaler, jf. Poul Thestrup, 1999

Jensen på Mosegaard, Helnæs 133 Rigsdaler til Indfæste for sin søn, Mads Pedersen for fremtidigt fæste på Mosegaard⁹¹.

I hvert fald tre af de fire gårdmænd har haft ålærer eller –gårde involveret i retssagen 2½ år tidligere, og på baggrund af de mange spor i sagen er det min antagelse, at der på tidspunktet for retssagen allerede gennem en del år har været en kontakt mellem godsejeren og i hvert fald en del af gårdmændene, der har åbnet mulighed for gårdmændenes ydelse af lån eller forhånds indfæster til godset mod visse modbydelser, eksempelvis tiltalefrafald i ålærusesagen. Under alle omstændigheder viser de fire indførsler i fæsteprotokollen, at en del af gårdmændene har haft økonomisk mulighed for at yde lån og forlods indfæster på i alt 500 Rigsdaler, og at der har været en kommunikation mellem godsejeren og gårdmændene om godsets økonomiske behov. Man kan også tale om et netværk, der ikke alene er baseret på økonomisk formåen, men også på tillid mellem parterne – og derigennem om et socialt netværk mellem godsejeren og de fire gårdmænd. Hvad kildematerialet ikke umiddelbart fortæller, er i hvilket omfang andre gårdmænd på Helnæs har ydet lån uden tinglysning eller andre tjenesteydelser omkring tidspunktet for retssagen⁹², og dermed været part i netværket. Der kan være tale om en éngangs foreteelse. På den anden side er der mange spor af en vis kontakt og gensidig forståelse mellem godset og gårdmændene på Helnæs. Således fortæller Lars Boe Thomsen, at slotsfoged og senere foged og gårdmand på Helnæs Peder Hanssen og hans efterkommere fra midten af 1500-tallet var kendt som pengeudlånere i ret stor stil⁹³. Endvidere viser tingbogen, at der tidligere har været en vis indbyrdes ”forståelse” mellem godsejerne på Frederiksgave og beboerne på Helnæs, idet omfattende smuglerier til og fra Helnæs i slutningen af 1600-tallet og i 1700-tallet tilsyneladende ikke medfører nogen straf for Helnæsboerne, men alene konfiskation af smuglervarerne, når det bliver opdaget. To sager fra 1699⁹⁴ illustrerer dette, den ene fra april, hvor to mænd fra Als stævnes for ulovlig opkøb og udførsel af korn fra Helnæs, den anden fra august 1699, hvor 88 gæs, et svin og to alsiske både beslaglægges på Helnæs. Lars Boe Thomsen er i sin bog om Boe-slægten også inde på et vist interessefællesskab mellem herskabet på Frederiksgave og Helnæsboerne i de smuglerier, der finder sted mellem Als og Helnæs, dog uden nærmere kildehenvisning⁹⁵. Set over et længere perspektiv viser justitsprotokollen således mange spor, der peger på denne forståelse mellem godsejerne på Frederiksgave og gårdmændene på

⁹¹ Frederiksgave Godsarkiv, Fæsteprotokol 1709-62 og Lars Boe Thomsen, 1960, s. 30 og 50

⁹² Det har af tidsmæssige årsager kun været muligt at checke fæsteprotokollen over årene 1720-1750

⁹³ Thomsen 1960, s. 33

⁹⁴ Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokol 1698-1707, 24. marts 1699ff.

⁹⁵ Thomsen, 1960, s. 71.

Helnæs om godsets økonomiske behov på den ene side og gårdmændenes behov for dispositionsfrihed på den anden - en form for netværk, der bygger på gensidig respekt.

4.2 De undvegne og den standhaftige

Undvegne bønderkarle

I 1746 stikker to drenge, Hans Andreasen Hvas og Jørgen Christensen, af fra deres tjenestested i Helnæs uden at det bliver anmeldt til godsforvalteren af deres arbejdsgiver, gårdfæster Hans Laursen Storm. Først to år senere, efter at en ny godsforvalter er tiltrådt på Frederiksgave Gods, bliver drengene den 7. august 1748 begæret efterlyst tre gange på Baag-Vends Herredsting og fra prædikestolen i Helnæs kirke⁹⁶. Den nye forvalter H. Føns gør omhyggeligt rede for, at undvigelsen er sket før hans ansættelse, og at han straks efter sit kendskab til flugten har sat en efterlysning i gang. Det fremgår ikke af efterlysningen med hvilken hjemmel de bliver efterlyst, men det er nærliggende at antage, at der er tale om Forordning af 4. februar 1733, ifølge hvilken bønderkarle i alderen 14-35 år ikke uden godsejerens tilladelse måtte forlade det gods, hvor de var født. Selv om der efter lovteksten er tale om en udskrivningslov, der skulle genindføre den 3 år tidligere ophævede landmilitshær, er det ikke uden grund, at eftertiden har kaldt den Stavnsbåndsforordningen. Registreringen af bønderkarlene – den såkaldte reserverulle - blev nemlig på godserne lagt i hænderne på godsadministrationen hvilket tillod ejeren eller forvalteren at føre en nøjere kontrol med karlene og – hvad værre var – med en passende argumentation at forhindre, at dygtige og initiativrige bønderkarle forlod godsets område i 20 år. Forordningen var uden perspektiv for de karle, der stod uden udsigt til et gårdfæste, men som havde ambitioner om at komme videre. På Helnæs ville kun 20 af en generations unge mænd således kunne regne med et gårdfæste, der var til at leve af. Men bortset herfra var der så tætte forbindelserne til Als og resten af hertugdømmet Slesvig, at man ikke var ukendt med de meget højere lønninger, der udbetaltes til bønderkarlene dér⁹⁷. Problemet var, at muligheden for at erhverve et fripas fra godset helt afhang af godsforvalterens forgodtbefindende. Der manglede således ikke argumenter for at stikke af fra godset, og det foreliggende tilfælde er ikke enestående. Justitsprotokollen viser i perioden 1749-51 således yderligere 3 tilfælde af bønderkarles flugt fra Frederiksgave Gods med påfølgende rømningsdom.

⁹⁶Baag-Vends Herredsfoged: Dokumenter til Justitsprotokollen 1744-51, (bd. 16), Nr. 22

⁹⁷Løgstrup 1988, s. 178

Vores sag fra Helnæs ender i 1749 med en domfældelse af Hans Andreassen Hvas som rømningsmand ved herredsretten⁹⁸, men vi hører ikke mere til Jørgen Christensen, der formentlig i mellemtiden er blevet fundet eller har meldt sig selv. Hvad der undrer i sagen, er at godsforvaltningen i 2½ år tilsyneladende har været uden kendskab til rømningen. Efter forordningen var det godsforvaltningen, der administrerede reserverullen, og det var samme forvaltning og sognepræsten i forening, der kunne påtegne fripas, og derfor havde en interesse i kontrol med de unge karle. Fæstebonden havde tilsyneladende ikke noget ansvar for at anmelde rømningen, og for alle andre havde det kun konsekvenser i form af bøder, hvis man gav husly til borttrømte bondekarle. En mulig forklaring på det lange tidsrum kunne være, at Hans Andreassen Hvas og Jørgen Christensen ved rømningen faktisk ikke var fyldt 14 år, og derfor efter lovteksten ikke var omfattet af stavnsbåndet. Det var eksempelvis tilfældet, da den senere godsejer på Frederiksgave, Niels Ryberg, som 13-årig bondesøn fra Salling i 1738 rømte til sin onkel i Aalborg, og hvor godssets efterfølgende forhør i landsbyen afslørede en tilsyneladende forbløffende uvidenhed om hans skæbne⁹⁹. En anden mulig forklaring kan være, at sognepræsten ikke helt har haft det ønskede indseende med alle sine sognebørns aktiviteter. En sådan fornemmelse kan man få, når man læser den pågældende sognepræst, hr. Christopher Wederkinck's indberetning af 25. juni 1743 til Stiftamtmanden om forholdene på Helnæs. Han skriver bl.a.:

”Indvaanernes Inclinationer er, som de har faaet dend til, nogle her oven fra, og saa gaar dend derhen igien. – De inclinerer for et evigt Liv; nogle inclinerer ickun for det, som de kand see, og ere i Almindelighed sangvineo choleric, og efter deris Temperament gaar ogsaa deris Inclination. – Mængden af Folk er maaske 200 til disse 20 Gaarde og 15 Huuse paa Landet. - ”

Fornemmelsen uddybes, når lokalhistorikeren Carlo Jacobsen om samme præst skriver¹⁰⁰, at han ved sin tiltrædelse i 1738 var tilhænger af den herrnhutiske lære, og at han af samme årsag hurtigt splittede sognet i to lejre, der stod ukristeligt stejlt over for hinanden¹⁰¹. Noget taler for, at såvel de borttrømtes familier som gårdfæsteren Hans Laursen Storm har tilhørt den del af menigheden eller dette sociale netværk, der holdt sig langt væk fra sognepræsten. Men lad os kigge på endnu en sag om undvegne.

⁹⁸ Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokol 1746-63, fol. 88

⁹⁹ Rasch 1964, s.

¹⁰⁰ Jacobsen 1993, s. 18

¹⁰¹ C. Wederkinck blev i 1767 forflyttet af biskoppen efter kontakt fra godsejer Niels Ryberg, der havde kaldsretten, men uden om provsten. Forflytningen skete formentlig efter en klage fra nogle af sognebørnene, men det har ikke været muligt inden for specialets tidsramme at finde en klageskrivelse i bispearkivet eller godsarkivet, der kunne afsløre klagernes identitet.

Undvegne soldater

Denne gang drejer det sig om to desertører fra Nyborg Garnison, musketéerne Morgenfrühe og Lagemans, der omkring pinse 1753 befinder sig på Helnæs, hvor de overnatter natten mellem 1. og 2. pinsedag hos en husmand. 2. pinsedag bliver de efter fremvisning af pas sejlet over til Als af to andre mænd. I løbet af året bliver Morgenfrühe fanget og ført tilbage til Nyborg Garnison, hvor han bliver afhørt og aflægger tilståelse. Han bliver endvidere ført til påvisning af sit overnatningssted på Helnæs af løjtnant Benson og sergent Christensen, der i herredsretten oplyser,

” - at denne Musgveter efter sin tilbage bringelse til Compagniet hafde paa Helnes paaviist dem de Huuse hvor de bemelte 3de Mend skulde være boende og at de i det ene Hus forefandt en Kone som hafde tilstaaet hun var Cristen Sørensens Kone og at bemelte musgveter tilligemed en anden hafde logeret i deris Huus natten imellem første og anden Pintsedag Sidst afvigte og Morgenen derpaa var af Jørgen Pedersen og Niels Hviid bragt derfra Landet;”¹⁰²

Til herredsrettens møde den 22. marts 1754 har den nye godsforvalter Morten Leth på Frederiksgave indklaget de tre Helnæs husmænd Christen Sørensen, Jørgen Pedersen og Niels Hviid for deres andel i musketéernes flugt og som vidner indstævnet løjtnant Benson og sergent Christensen. Men herredsfogden Niels Læssøe afviser fuldstændigt anklagen på grundlag af bevisets stilling, idet han anfører, at der intet bevis er på, at de undvegne musketéer har været på Helnæs, at de har overnattet dér og at de efterfølgende er blevet færget til Als. De indklagede husmænd benægter ethvert kendskab til sagen, og det viser sig, at ingen af musketéerne har kendt de påståede hjælpsomme Helnæsmænd, hvis navne alene er oplyst af Christen Sørensens kone. Da hun ydermere ikke er indstævnet som vidne, er hendes udsagn uinteressant, og husmændene frifindes på dette grundlag fuldstændigt for anklagen. Det interessante i sagen er, at vi her atter får belyst den rolle, som Helnæs spiller for den uformelle transport mellem Fyn og Als på dette tidspunkt, og får belyst tilstedeværelsen af et lokalt netværk. Det er tydeligvis ikke første gang personer og gods er blevet transporteret illegalt mellem disse to øer, for de involverede mænd på Helnæs nævner ingen navne, og der er ingen beviser på overnatning og transport. Der er til gengæld ingen tvivl om, at eksistensen af et lokalt netværk er kendt over dele af Fyn og Slesvig som alternativ til de officielle overfartsteder. Det viser ikke mindst en del fortællinger om smugleri, som vi senere skal vende tilbage til.

¹⁰² Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokol 1746-63, fol. 305f

Den standhaftige sognepræst

Som et modstykke til de undvegne kan vi også finde spor efter en præst, der gerne vil fremstå som standhaftig. Bortset fra den første præst, Wederkinck, har præster på Helnæs tilsyneladende haft det svært. Embedet har ligget fjernt fra alfarvej og meget tyder på, at forståelsen mellem præst og menighed ikke har været den allerbedste. Det sidste gælder ikke kun på Helnæs, men generelt for størstedelen af landet¹⁰³. I begyndelsen af krigsåret 1808 hører eller læser den nytiltrådte sognepræst J.F.Høegh alarmerende rygter om Helnæs beboernes og sin egen adfærd i krigens tid, og måske af ædel harme, måske fordi han gerne vil ”optages” i de lokale netværk, indrykker han den 6. juni 1808 en annonce i Fyens Stifts Adresse Avis og Avertissements-Tidende nr. 87 med følgende tekst:

”Det udsprede onde Rygte om Hellenæs Beboeres Landsforræderi, som skulde have udført Korn til de her i Nærheden, nu og da sig opholdende fjendtlige Skibe, føler jeg mig forpligtet til at erklære for løgnagtig Digt, optænkt af onskabsfulde Niddinger. Landets Baade, af hvilke kun en eneste var tjenlig til saa skændig Brug, ligger alle fra forrige Sommer, da Befaling herom blev given, optrukken paa Landet.-

Først efter at den engelske Flaade var gaaet hjem med sit uretfærdige Rov, og vore mindre Handelsskibe dristede sig til igen at sejle mellem egne Kyster, blev to Gange sidste Efteraar indtaget Ladning af en Ærøboer. I dette Foraar har en Faldsledder ligeledes kompletteret sin Ladning her, hvormed han agter sig til Flensborg; men skal, da fjendtlige Fartøjer pludselig viste sig, have taget Kursen hjem.-

Lidt Korn er ogsaa, Tønde- og Skæppevis afhentet baade Efteraar og Foraar af Faldsledder og Bøjdenbeboere til Saastæd.- Resten af forrige Aars Indavling ligger endnu paa Bøndernes egne Lofter, hvorfra det, saalænge fjendtligt Overfald kan afslaa, lige saa lidt vil blive indskibet til Fjendens Nytte, som fra Købmandens Magasiner.-

Ved denne Lejlighed bekjendtgør jeg for alle dem, som mit Opholdssted interesserer, at jeg ikke, efter Rygte, er flyttet med Kone og Gods fra Sogn og Embede; men findes endnu der, hvor jeg bør være, i de Forretninger, der ere mit Kalds, hvorfra ingen utidig Frygt skal forjage mig paa Hellenæs Land, hvorfra jeg selv i Farens Time ikke skal være den første, der lader sig kyse.-

¹⁰³ Henningsen 2006, kap. 14

At jeg i øvrigt har sat noget lidet af mit i Sikkerhed, ja at jeg, men forgæves, har overtalt min Kone – før Forsvar ankom – at forlade mig og Stedet, indtil videre, og søge tilbudt Tryghed i Venners Huse, det skammer jeg mig ikke ved at tilstaa for alle.-

Hellenæs den 4. Juni 1808

J.F.Høgh

Stedets Præst”

Annoncen skal vise reaktionen hos en opbragt samfundsborger, der dels på lokalsamfundets vegne reagerer skarpt mod ærekrænkende beskyldninger om landsforræderi og handel med fjenden, dels benytter lejligheden til også at mane det ærekrænkende rygte i jorden, at han i farens stund selv skulle have stukket halen mellem benene og flygtet væk fra Helnæs. Det tegner billedet af en person, der er velinformeret om tidernes ugunst både for landet og for lokalområdet, men som også er bevidst om, at det næppe i 1808 er særlig hensigtsmæssigt at slæbe en krænket personlig ære med i retssalen for at få den genoprettet¹⁰⁴, især ikke hvis det ærekrænkende rygte er uden kilde. Vi ved, at han er nyuddannet teologisk kandidat fra 1807¹⁰⁵, altså kommer direkte fra det København, hvor forholdet til englænderne diskuteres dagligt i akademiker-kredse, og hvor centrale dele af byen sønderbombes omtrent samtidig med, at han bliver kaldet til stillingen som sognepræst på Helnæs. Men han er også som tidligere universitetsstuderende fortrolig med personlige og standsmæssige æresbegreber. Derfor vælger han gennem en annonce at knytte forsvaret for sin egen ære sammen med et glødende forsvar for lokalsamfundets ære, selv om der i øvrigt er tale om to forskellige forhold. Herved kommer han til at fremstå for annoncens læsere uden for Helnæs som beskytter af og retfærdig forsvarer for lokalsamfundet, samtidig med at han giver forsvaret for sin egen ære en bibelsk drejning, der sender signalet til sognebørnene: ”*Se, jeg er med Jer alle dage indtil Verdens Ende*”(Mathæus 28, v. 20). Stærkere kan det ikke gøres, hvis man i offentligheden vil sende et signal om tilhørsforhold og solidaritet med lokalsamfundet. Om Helnæsboerne helt ønskede at lade sig solidarisere på den måde af sognepræsten er uvist, men 3 år efter fik han nyt embede i Kjerte.

Meget i den hidtidige analyse af kildematerialet tegner et billede af en lokalbefolkning på Helnæs, der på grund af halvøens relativt isolerede beliggenhed i forhold til Frederiksgave Gods var forholdsvis lidt påvirket af hoveri, ægtkørsler og andre fæsteydelser i væsentligt omfang. I kraft af gode jordbundsforhold og store, varige græsningsarealer ser det ud til, at i hvert fald en del af

¹⁰⁴ Sandmo 1994, s. 85

¹⁰⁵ Årbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter, Odense 1931-36, bd. 5, s. 201f: *Præster ved Helnæs Kirke*

gårdmændene har været i stand til at låne penge ud til godset eller betale indfæstning på forhånd, hvilket måske blev modsvaret af en større dispositionsfrihed i den daglige drift af gårde og huse. Under alle omstændigheder var relationerne mellem godsejerne på Frederiksgave og gårdmændene på Helnæs tættere end vi sædvanligvis hører om fra andre godser, og man kan måske tale om et netværk af lidt usædvanlig karakter. Meget tyder også på, at husmændene udgjorde 1-2 netværk for sig, hvoraf det ene netværk måske var med relativt store huse, en del jord og lidt småhåndværk, mens det andet netværk omfattede små huse, fiskeri samt lejlighedsvis småsejlad til Als og Slesvig. Mange informationer tyder også på, at et netværk af mere eller mindre legale transportører af gods og personer opererer mellem Helnæs og Slesvig i 1700-tallet, og en del af dem er hjemmehørende på Helnæs. Men lad os kigge lidt på forhandlingerne om sandhed i nogle af disse netværk og dermed argumenterne for at ekskluderede personer fra netværkene.

4.3 Andre kampe om sandheden

Maren Hansdatters ildspåsættelse

Den 10. maj 1810 blev Maren Hansdatter, Helnæs fremstillet for en Ekstra Ret i Assens Rådstue. Anledningen var forhør over en række vidner, der kunne udtale sig om, hvorvidt Maren Hansdatter kunne have påsat ild i taget på den gård i Søllested, der tilhørte hendes kæreste Niels Mortensen, og hvor hun tjente på det tidspunkt. Forløbet havde været, at hun havde tilset en bunke malt, der var blevet udlagt på loftet til tørring og i den anledning medbragte et tændt lys for at kunne se. Efterfølgende konstateredes ild i taget, der dog hurtigt blev slukket, men Maren kunne ikke huske, om lyset hun medbragte var en afskærmet lygte eller et lys i stage. Sagen havde imidlertid taget en drejning, fordi Maren påstod, at hun måske havde været forvirret i gerningsøjeblikket, og derfor kom en del af vidneforklaringerne til at dreje sig om, hvorvidt hun tidligere havde vist tegn på at være frarøvet sin sunde fornuft. Om dette vidner efterfølgende en række personer med arbejdsmæssig tilknytning til Maren. Selv tilkendegiver hun indledningsvis, at hun ved en tidligere lejlighed ikke har været ved sin fornufts fulde brug, hvortil ”- *Dommeren anmærkede, at Tiltaltes Adfærd for Retten synes og at tilkiendegive, at hun er forviret paa forstanden, og Rettens Vidner erklærede det samme*”. Så er rammen lagt for de efterfølgende vidneforklaringer. Hendes forlovede gårdmand Niels Mortensen tilkendegiver, at hun har været 14 dage i tjeneste hos ham og ”*Han kunde ikke klage videre paa hende, end at det forekom ham, at hun var keed af Tiden, ogsaa forekom det ham, hun undertiden var forvirret paa forstanden, hvilket er Aarsag i, at han har ophævet forlovelsen med hende. Han kan ikke beskyldte hende for, at Ilden er antændt med forsæt,*

men formoder, at det er skeedt ved skiødesløshed". En anden tjenestepige på gården, Ane Catrine Mortensdatter vidner om tiden efter Marens ansættelse, at *"I den Tiid forekom hun Vidnet misfornøjet, og ofte udlod sig med, at hun var kied af at være der. Vidnet kunde ikke mærke, at Tiltalte havde Mangel paa sin Forstand. Sognefoged Peter Andersen og gårdmand Hans Andersen, begge Søllested, vidner i enighed, " - at de ikke kiendte noget til Maren Hans Datter og ey vidste, om hun manglede noget paa Forstanden, dog forekom hun dem underlig i sit Væsen, den Dag forhøret blev afholdt.*" Hermed slutter dette retsmøde med udtagning af tingsvidne, der kan bekræfte de faldne vidneudsagn.

Men 12 dage efter, den 22, maj 1810 sættes Ekstra Retten på ny i Assens – denne gang for at afhøre Marens tidligere arbejdsgivere på Helnæs og hendes familie. Første vidne er gårdmand Hans Boe, der vidner, at *" - han har kiendt hende fra hendes barndom af - hendes fremgangsmaade forekom ham sommetiider lidt besynderlig, men han troede dog ikke, at det reyste sig fra at hun var berøvet sin fornuft eller Forstand - hun har tient Vidnet ærlig og troe i det halve Aar hun var i hans Tieneste.*" Næste vidne er gårdmand Jørgen Nielsen, der åbenbarer, at han er gift med Marens søster. Han fortæller, at han kendt Maren *" - Næsten fra hendes barndom af. Adskillige Gange har han kundet mærke hos hende, især for en 6 Aars Tiid siden, at hun ikke har været ved hendes fornuft, dog har hun ikke været bevogtet af noget Mennske, men hendes Adfærd og Udseende har røbet, at hun ikke til sine Tiider har været ganske rigtig i Hovedet" - men " hendes opførsel har været god.*" Herefter spørger sagens actor, *"Kan Vidnet opgive flere Personer end han, som har overværet og seet: At tiltalte Maren Hans Datter saaledes som forklaret paa 2^{det} Spørgsmaal til sine Tiider har været urigtig i Hovedet?"* – hvortil Jørgen Nielsen svarer: *" Nej, han kan ingen opgive som er hendes Svaghed bekiendt, da hendes Forældre, som var vidende herom, Ere døde*".

Endnu en gårdmand, Mads Hansen vidner om Maren, at *"Det forkom Vidnet at undertiiden paa Tiltaltes Snak, som hun røbede en Slags fiantenhed, men om det reyste fra Mangel af Fornuft, kunde han ikke sige, saa meget meere som hendes handlinger, i den Tiid han har kiendt hende, ikke bare Vidne om, at hun var berøvet Forstanden i højere eller mindre Grad. Endelig vidner gårdmand Diderich Jensen, og han fortæller, at han har kendt Maren " - fra barnsbeen af. Han har ikke mærket det af egen Erfaring, men har hørt af andre, at hun til sine Tiider ikke var ganske rigtig i Hovedet. Hvem han har hørt det af, erindrer han nu ikke - han har ikke hørt noget uskikkeligt eller lastværdigt om hende. [. . .] Actor bad tiltalte tilspurgt: Om hun til fulde har lært sin Christendom og er deri oplyst og om hun i Særdeleshed kan navngive saadanne Personer, der kunde bære vidne*

om hende til sine tiider foregivne Svaghed paa Forstanden? Hun vidste ingen vidner end som i Dagene afhørte, da hendes Forældre som vare fuldkommen vidende herom ere døde.” Herefter afsluttes forhøret, og 14 dage efter, den 6. juli falder der dom i sagen med bl.a. følgende ordlyd:

” - Med de under Sagen tilvejebragte Oplysninger, maa det ansees fuldkommen beviist, at Tiltalte har været paa Loftet med Lys uden Lygte, og at der i Straataget antændtes Ild, som dog strax blev slukket; har været et - men det er ikke beviist, ej heller fremkommen nogen formodning om, at Ilden forsætlig og er paasat hvormed det maa antages, at den anlediget ved en skiødesløshed. Vel har Tiltalte under Sagen foregivet, at hun til sine Tiider var forvirret paa forstanden, men foruden (?), at intet tilstrækkeligt derom er beviist, saa viste Distrikts Lægens fremlagde Attest det modsatte. Som vil derfor blive at ansee efter Forord: af 29. febr. 1792 I Capitel § 11, med Bøde, da ingen Skade er skeet – Thi kendes for Ret: Tiltalte Maren Hans Datter nu opholdende sig hos Gaardmand Jørgen Nielsen paa Helnæs bør bøde 4 Rd. til Amtets Fattigkasse, - ”

Retssagen viser hvordan der i Helnæs og Søllested blev forhandlet om den rette sandhed, når det uforudsete dukkede op. Det ser ud til, at Marens adfærd ikke altid har fulgt de gængse normer, men ingen kan sige hendes opførsel og tjenstvillighed noget på. At hun har været lidt aparte – fjantet, som et af vidnerne siger – er altså nok til, at nogen er parat til at stemple hende som ”ikke rigtig i hovedet”, som svogeren anfører. Selv rettens dommer og tingsvidner er parat til at stemple hende som forvirret på forstanden på grund af andres vidneudsagn om hendes adfærd. Vi ved ikke, om Marens adfærd er bevidst situationsbestemt af frygt for en hård dom og et erstatningsansvar, men sagen er et eksempel på, hvordan personer i de netværk, som Maren har deltaget i, reagerer på hendes afvigelse fra de gængse normer ved at forsøge at tillægge hende betydningen som unormal og dermed måske plæderer for en mildere straf. Uanset om denne betydningstillæggelse er foretaget af bekymring for Marens fremtid eller ej, viser sagen hvordan der blev forhandlet om hendes fremtid i de sociale netværk.

Lars Larsens tyveri af ur

En tilsvarende sag fra Helnæs finder vi 9 år senere den 27. januar 1819, hvor en tjenestekarl, Lars Larsen, Helnæs stilles for Ekstra Retten i Assens anklaget for forsøg på tyveri af et lommeur.¹⁰⁶ Situationen er her, at en anden tjenestekarl, Rasmus Andreassen er blevet pågrebet som tyv på

¹⁰⁶ Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokol 1810-19, fol. 527, jf. dokumenter til Justitsprotokollen 1819 I, nr. 39

Helnæs Mark, men har nået at kaste et sølv-kapselur fra sig forinden. Lars Larsen har set dette og henter efterfølgende uret, som han gemmer i sin kiste, angiveligt fordi han regner med at kunne opnå en findeløn af ejeren. Retten i Assens finder ud af, at uret stadig befinder sig på Helnæs og foranstalter en eftersøgning og senere en efterlysning af uret. Lars Larsen melder sig, stærkt tilskyndet af sin far, husmand Lars Larsen. I forbindelse med afhøringen af Lars Larsen junior skal også hans arbejdsgivere og sognepræsten afhøres om unge Lars' adfærd og moral. Det drejer sig om boelsmand Lars Andersen og gårdmændene Hans Thomsen, Anders Larsen, Mads Hansen og Hans Madsen samt sognepræsten Niels Høyer. Boelsmanden og alle gårdmændene karakteriserer unge Lars Larsens adfærd som upåklagelig, ordentlig og skikkelig i alle måder. Men sognepræsten er ikke helt tilfreds:

” Tillige er han Confirmeret i Hellenæs Kirke og har der ikke forsømt visse Gange aarlig at være deeltagen i Alterens Sakramente. Hvad hans øvrige forhold angaaer, da er hans Sædeligheds Rygte just ikke det bedste; men om han ellers har begaaet noget enten Tyverie eller andet saadant, derom kan jeg, da han ikke har været i min Tjeneste, aldeles ikke afgive noget tilforladeligt Vidnesbyrd.”

Over for denne karakteristik protesterer både Lars Larsen den yngre og den ældre, idet de bemærker, at skudsmålet om sædeligheden alene skyldes, at Lars den yngre har besvangret en pige. Efter deres opfattelse er lejrsmål altså så almindeligt på Helnæs, at det ikke kan falde ind under begrebet sædelighed. Det kan selvfølgelig have spillet ind i deres bevidsthed, i hvilket omfang Lars havde lovet den pågældende pige ægteskab.¹⁰⁷ Men vi kan også få et indtryk af omfanget af lejrsmål ved at kigge i kirkebogen, der viser at mellem 1814 og 1823 var 8 (14,5%) ud af 55 døbte børn i Helnæs kirke alle født uden for ægteskabet. Tyveri var på det tidspunkt en alvorlig sag, der typisk medførte straffe fra nogle dage i arresten på vand og brød til i grove og gentagne tilfælde livstidsstraffe. Sagen illustrerer således dels de forskellige opfattelser af lejrsmåls betydning i lokalsamfundet og forhandlingen om konsekvenserne heraf for Lars' omdømme i relation til retssagen, dels måske et forsøg på at dreje fokus fra tyveriet til et spørgsmål om sædelighed. Om sognepræstens udsagn reelt har påvirket Lars' omdømme i lokalsamfundet eller om det er tyverisagen, der medfører en eksklusion fra de sociale netværk på stedet, er svært at afgøre. I hvert fald kan vi af kirkebogens afgangsliste 1813-52 konstatere, at Lars Larsen den yngre forlader sognet

¹⁰⁷ En sammenstilling af Kirkebogens tilgangsliste 1813-52, tilgang maj 1829 med FT. 1834, s.04, lb.nr. 134-38 og med FT. 1840, s. 170, lb.nre. 128-33 viser de gifte almissemønstre Lars Larsen og Anna Christensdatter, der i 1840 har 5 børn, hvoraf den ældste, 20-årige Lars er ude at tjene. Noget kan altså tyde på, at Lars i 1819 har stillet Anna ægteskab i udsigt.

ved maj-skiftedag 1821 og først vender tilbage 8-9 år senere, hvor han karakteriseres som almisselem.

5.0 Helnæsboernes mentale verden

I november 1906 vandrede Evald Tang Kristensen fra Ebberup station til hovedgården Flenstofte og videre til Helnæs, hvor han var blevet stillet gode bidrag om sagn og eventyr i udsigt, og hvorfra størstedelen af en af hans notesbøger indeholder hans nedskrivning af disse sagn og eventyr. Forhen havde gårdejer P. Runge tilsendt ham forskelligt materiale, og dette blev væsentligt suppleret ved besøget i 1906.

I alt 99 sagn og eventyr fra Helnæs ligger nu i Dansk Folkemindesamlings arkiv, og det er noget af dette materiale, der indgår i specialet, fordi det efter min opfattelse kan belyse en del af beboernes forestillingsverden og erindring om sociale relationer. Det meste af Helnæs-materialet er indsendt eller indsamlet i perioden 1890-1910, og af sagnmaterialet kan en del af de begivenheder, der refereres til, tidsfæstes til begyndelsen og midten af 1800-tallet, altså typisk fortællinger eller erindringer om personer og begivenheder, der ligger 2-3 generationer forud for nedskrivningen. Omkring 2/3 af materialet er eventyr, der tydeligvis er vandrehistorier, idet tilsvarende eventyr kendes fra Jylland og Tyskland. Nogle af disse eventyr kendes også i flere varianter fra Helnæs. Det er imidlertid karakteristisk, at disse eventyr altid er relateret til konkrete lokaliteter og begivenheder på Helnæs, dén person, dén lokalitet, dén begivenhed. Eventyrerne indeholder undertiden også et forsøg på forklaringsmodel for det usædvanlige men tegner under alle omstændigheder den forestillingsverden og de erindringer, som betød noget for fortælleren. Selv de mest symboladede eventyr afspejler nogle normer og holdninger, som stadig var gældende blandt befolkningen på Helnæs omkring 1900, hvor eventyrerne blev nedskrevet. Denne opgaves fokus er sociale netværk og relationer, og derfor vil jeg først og fremmest tage udgangspunkt i de sagn og eventyr, der belyser dette emne.

5.1 Sagn og fortællinger

Maens inddæmning.

Maens inddæmning er et af de sagn eller fortællinger, der beretter om interesse modsætningerne mellem gårdmænd og husmænd og som stadig står skarpt i erindringen på Helnæs. Mens der stadig før udskiftningen var sejlbar forbindelse mellem ”Sjaen” og Lillebælt havde både gårdmænd, husmænd og Frederiksgave Gods kreaturer på græs i Maen. Sagnet beretter om, at så længe

herskabet benyttede Maen, kunne bønderne ikke få dæmningen opført. . Den sank og havet brød igennem. ”Men da herskabet overlod Maen til bønderne, gik det som en røg. [...] Herremændens pisk kunde ikke udrette alting, men det kunde egennyttens. Husmændene fik ingen part i Maen, for gaardmændene narrede dem og gav dem sandmarkerne i stedet for. De var derfor ikke med at dæmme sidste gang”¹⁰⁸. Sagnet fortsætter derefter med at berette om, hvordan der holdes kontroloptælling af kreaturer to gange om sommeren på Maen og hvert år et Ma-gilde, som til tider giver anledning til uenighed mellem gårdmændene. Sagnet illustrerer erindringen om, at den inddæmning, der ikke kunne lykkes for godsejeren, blev gennemført af gårdmændene i løbet af kort tid, da ansvaret – og fortjenesten – blev overladt til dem. Carlo Jacobsen fortæller herom¹⁰⁹, at det var pastor Wederkincks, der foreslog Niels Ryberg at overlade dæmningsprojektet til gårdmændene mod at det var dem, der fik græsningsretten. Husmændene protesterede, men selv om Niels Ryberg søgte at mægle ved at overlade husmændene en del af sine rettigheder på Maen, ville gårdmændene ikke give sig, og husmændene måtte derfor nøjes med Sandmarken, arealerne nord for den gamle indsejling til ”Sjaaen”. Et andet sagn knytter sig til samme begivenhed, nemlig sagnet om, at Niels Jørgens fader på den tid, da jorden blev udskiftet, flyttede en skelsten mellem sin Hegner og Maen, og til straf derfor nu går om natten og arbejder på at få den flyttet tilbage. Flere har set hans genfærd¹¹⁰. Sagnet er i sin substans en vandrehistorie, som kendes i utallige afskygninger fra flere landsdele: Den moralske historie om straffen for at begå uret imod den lovlige indehaver af ejendomsretten. I den sikkert ret følelsesladede strid mellem gårdmændene og husmændene om græsningsretten på Maen har vandrehistorien kunnet bruges i et lokalt tilsnit som et memento mori over for de husmænd, der havde fået tildelt jord i Hegnen og som måske kunne tænkes at begå selvtægt ved at flytte skellet.

Smugleri.

Smugleriet på Helnæs er genstand for et længere og ret detaljeret sagn, hvor ikke alene skjulestederne for brændevinstøjet til hjemmebrænderiet på gårdene bliver gennemgået, men der bliver også omtalt de smuglervarer, som man hentede i Slesvig – købebrændevin til halv pris, bomuldstøj og tørklæder. Sagnet fortsætter¹¹¹: ”Alle beboerne var smuglernes hælere og hjælpere, og for en kande brændevin rejste man sig midt om natten for med heste og vogn at hjælpe

¹⁰⁸ JAT. II, nr. 1610

¹⁰⁹ Jacobsen 1993, s. 29

¹¹⁰ DS. V. nr. 817

¹¹¹ JAT. V. nr. 413

smuglerne til rette. Sagnet fortsætter med omtale af, hvordan smuglervarerne blev landsat med båd, og hvilke skjulesteder der var på kysten. Når det var vinter med havis blev der smuglet ved kørsel med slæder trukket af heste over havisen til Helnæs. Sagnet budskab er, hvordan tolderne konstant blev snydt, dels fordi Helnæsboerne og Faleboerne (fra Falsled) aldrig brugte samme rute, og dels fordi de konstant gennem meddeleres signaler var godt forberedte på toldernes modtræk. Sagnet kan således opfattes som en generel hyldest af smuglernetværkets virksomhed, og en profilering af Helnæsboernes drillerier og evne til at klare sig over for kontrollanter og myndigheder. To navngivne personer optræder i sagnet og bliver derfor centrale personer i fortællingen om smuglerierne og det netværk, der i perioder er knyttet til den illegale transport mellem Als og Helnæs. Den ene giver os mulighed for at identificere det omtrentlige tidspunkt for nogle af begivenhederne. Det er toldkontrollanten Albertus, der i sagnet konstant narres, således at han aldrig finder noget. Af sagnet fremgår det, at han til smuglernes ærgrelse er den eneste, der ikke tager mod stikpenge, og måske er det baggrunden for, at det gælder om at gøre ham til grin. Vi genfinder ham i folketællingen 1845 som Magnus A. Albertus, strandkontrollør og gæstgiver på Østre side af Strandgade i Assens, og ved folketællingen 1850 er han omtalt på samme adresse som Toldinspektør. Vi kan endda komme tættere på tidspunktet for slædetransporterne, idet Niels Larsen Hansen i sin Notesbog anfører, at *”Aar 1837 Varede Vinteren usædvanlig Lenge Det var frost og snede til den 14 April [.....] 1838 havde vi en strenge Vinter Den begynde nogle Dage efter NygAar og bliv stærk frost og Sned som ved varede til sist i Martsig Saa dig kiørte til holsten og Als og alle steder hvor dig Løster [.....]. 1839 Varede Vinderen Ligeledes til Mit i April.”*¹¹² Vi tager altså næppe fejl, hvis vi går ud fra, at mindst én af de omtalte slædetransporter fandt sted i de første måneder af 1838.

Den anden navngivne person er fra Als og omtales som Store-Als Drejer, eller som han kaldes i andre sagn: Store Ajs (Anders). Han er en af de meget drevne smuglere, og erindres omkring 1865 som en gammel, høj, vejrbidt og jovial søulk, der på Helnæs er meget vellidt, dels fordi han bringer meget smuglergods til Helnæs, dels fordi han er meget underholdende og endelig fordi han – ifølge andre sagn - er en ”klog mand”, der kan kurere alskens dårligdomme. Men det centrale i sagnet er smugleriet og drillerierne af toldmyndighederne, og man får gennem sagnet en klar fornemmelse af, at erindringer om det sociale netværk, der knytter sig til disse aktiviteter i 17- og 1800-tallet, er en del af øens selvbevidste identitet.

¹¹² Niels Larsen Hansens Notesbog 1801 – ca. 1860, s. 25

Arbejde og fritid

Det hoveripligtige markarbejde blev af Helnæsboerne altid ydet på Agernæs, til stor skade for gårdmændene, men til glæde for tjenestefolkene, som der står i et af sagnene¹¹³. Det fortælles her, at en af de tidligere tjenestepiger, Marie Ellens omtalte dette hoveriarbejde på Agernæs som ” - - *at komme til Iste dags bryllup*”. Her var der mulighed for at piger og karle fra hele Helnæs på hoveridagene kunne mødes, arbejde og konkurrere i forskellige lag, hver med sin formand, der påså, at arbejdet var ordentlig gjort. Var der noget at udsætte, så idømte de en mulkt: 4,8,16 sk. alt efter forseelsens størrelse. Havde ladefogden brudt en gennemkørsel på et af hegnene, så måtte han svare én eller to mark i mulkt. Skårene skulle have en vis bredde, skårkamme blev ikke tålt, risgærden skulle flettes, så der ikke stak en ”tvisme” udenfor, ingen stavere måtte stikke så meget ovenfor, at der kunne tages ved dem o.s.v. Og kappelysten for at blive først færdig var så stor, at når der eksempelvis blev hentet ”skøv” til gjærdsel, så blev der kastet et løst knippe oven på det bundne læs, og så huggede karlen stavene til, mens drengen kørte tilbage, som det berettes. Når en karl var med første gang til at slå eller høste måtte han betale ”hønsepenge” til karlenes lag og han blev derefter afprøvet, hvor meget han kunne drikke, inden han kunne blive optaget i karlenes lag. At en nyoptaget karl kom hjem til sine forældre med en donnert, blev ikke betragtet som en skam, og blev tålt af selv strenge og ordentlige forældre, som det anføres i sagnet: ”*Det hørte sig til*”.

Arbejdsdagen var i høsttiden på op til 16 – 18 timer, men til gengæld fik man sig gerne en middagslur på marken efter middagen.¹¹⁴

Denne indbyrdes konkurrence fortælles der også om i et andet sagn, hvor det berettes, at det på Helnæs altid har været en ære at få først udtærsket efter høst¹¹⁵. ”*Så snart kornet var i hus, ja selv på regnvejrsdage i høsten, stod karlene på loen, og dermed blev de ved, indtil sidste neg var banket af*”. Så måtte gårdmanden, drengen og pigerne tage sig af alt udearbejdet i mellemtiden, køre gødning, pløje, harve, så rug m.v. Om søndagen søgte man at udspejle naboernes ladegulve for at se, hvor langt de var. De dygtigste karle var færdige med tærskningen til Mikkelsdag den 29. september¹¹⁶, og den karl eller mand, der havde korn at tæske efter november blev betragtet som et smøl. Markarbejdet konkurrerede man også om at blive først færdig med, fortælles det. Det var ikke alene en ære for manden, men også for karlen. ”*Helnæs-urene gik indtil halvanden time foran solen. Om efteraaret sattes stenhegn, gravedes vandgrøfter o.s.v., og om vinteren drev man.*”

¹¹³ JAT. II. nr. 211

¹¹⁴ DFS. J 45 D

¹¹⁵ JAT. II. nr. 1645

¹¹⁶ <http://ordnet.dk/ods>

Søndagen kunne nu også bruges til andre formål. Et sagn fortæller således, at man på Helnæs drev husflid i en større målestok¹¹⁷. Enhver gård havde et velforsynet huggehus med høvlebænk og i reglen drejelad. Alle lavede river, hamler, træskovle, m.v. De fleste lavede også møbler, stole, borde, klædeskabe og chatoller. Om søndagen hele året rundt klampede karlene træsko og lavede river til pigerne, drejede vindepinde, tenblokke, garnvinder, og lavede mangletoøj og tærskler til at banke vasketøj. Imens sad pigerne og syede på karlenes gamle tøj – fortæller sagnet.

”Om vinteren drev man” fortæller sagnet ovenfor. Men som indledningen til dette speciale viser, så var det også om vinteren man synede skorstene og ildsteder, og det skete altså gårdmænd for sig og husmænd for sig. Det er et af de forholdsvis få steder i kildematerialet, hvor vi får en klar markering af, at der var tale om to forskellige netværk, selv om man var ude i samme opgave. Separationen kan være en konsekvens af ældre bestemmelser i landsbyvedtægten, men under alle omstændigheder giver fortællingen mest et indtryk af, at skorstensdagen var en af landsbyens kollektive festdage, som blev fejret af begge netværk, og at der ikke var alvorlige uoverensstemmelser mellem de to netværk i den anledning.

Til vinterfornøjelserne på Helnæs hørte også sælhundefangst, skruttehugning og ålestangning fortæller endnu et sagn¹¹⁸, og de tre fangstmetoder forudsatte alle, at havisen kunne bære. Sælfangsten var nu ikke – midt i 1800-tallet - hvad den tidligere havde været, men sidst i februar, når der var islæg, strømmede unge og gamle ud på Lillestranden (Horne Bugt) for at hugge skrutter, og fortællingen beskriver herefter hvordan man hugger skrutter, og især hvordan man benyttede lejligheden til at drive gæk med hinanden. Vi har her igen et sagn, hvor det godmodige drilleri mellem deltagerne – netværket - er en væsentlig del af samværet.

De forskellige sagn om hoveriarbejdet, høstarbejdet, skorstenssyn og søndagssystemerne kan fortælle os en hel del ud over de faktuelle oplysninger. Vi har tydeligvis at gøre med en række sagn, der refererer til livet på gårdene. Det var gårdene der havde hoveri pligt til godset, det var gårdene der havde karle og piger ansat, og det var enhver gård, der ”havde et velforsynet huggehus”. Det var også gårdene, der af Landhusholdningsselskabet blev opfordret til at sætte stendiger i skellene, og af optegnelser i Helnæs lokalhistoriske arkiv¹¹⁹ fremgår det, at 14 af gårdmændene i årene 1778-87 fik præmier fra Landhusholdningsselskabet for at udføre stendiger langs deres skel, nogle endda flere

¹¹⁷ JAT. III. nr. 1758

¹¹⁸ JAT. V. nr. 391.

¹¹⁹ Overpostbud Jensens optegnelser.

gange. De pågældende sagn repræsenterer altså erindringen om livet på gårdene omkring 1780-1850, og erindringen om de forskellige fællesskaber eller netværk, som man indgik i gennem et arbejdsår. Derimod siger sagnene intet om livet i husmandsstederne i samme periode.

Tilsyneladende var det på Helnæs gårdmændene, der tegnede udviklingen og genfortalte erindringen om fortiden.

Bryllupper

Til gårdmandserindringerne hører tydeligvis også beretningen om, hvordan et bryllup på Helnæs kunne foregå¹²⁰. Bryllupper hørte til årets sociale højdepunkter, og gæsterne var altid inviteret til smørrebrød, øl og snaps i bryllupshuset før kirkegangen. Hver gæst blev budt velkommen med et hornsignal foran hoveddøren. Brudgommen blev budt velkommen af bruden med et glas vin, og kom han udensogns fra, blev han undervejs fra sit hjem til bryllupshuset observeret af ridende stafetter, der varslede bruden om, hvor langt han var kommet. Brudetoget til kirken kunne foregå gående eller kørende, afhængig af afstanden, med musikerne i spidsen, derefter brudepiger og-svende, brudeparret, fulgt af de to ”ståbagkoner” og ”næstmænd” og derefter resten af følget. Efter vielsen og hjemkomsten blev alle budt på et glas vin i brudehuset, hvorefter man gik til bords i storstuen. Brudeparret indtog hæderspladsen med forældre og familie på hver side. Derefter blev gæsterne placeret efter rang (hartkorn), og det blev nøje overvåget, at enhver fik den plads, der tilkom dem. Spisningen omfattede suppe, steg og dessert og derefter var der en pause, hvor gæsterne kunne besigtige naboområdet inden kaffebordet. Så blev storstuen ryddet og dansen kunne begynde. Om lørdagen gentoges festen, søndag gik de nygifte i kirke, og mandag til onsdag fortsatte festlighederne igen. En sådan bryllupsfest varede som regel 5-6 dage, fortæller overleveringen.

Niels Larsen Hansen har i sin Notesbog givet oplysninger, der kan supplere denne beskrivelse. Han noterer jf. fig. 15 gæsternes leverancer af øl og brændevin m.v. til sin søster Maren Hansdatters bryllup den 28. april 1815 med gårdmand Niels Larsen Ellebæk. Hvis vi sætter, at hver leverandør omfatter et ægtepar, har der til brylluppet deltaget mindst 28 gæster fra Helnæs og mindst 26 fra Fyn. Hertil kommer brudeparret og nærmeste familie på begge sider, hvilket skønsmæssigt giver et deltagerantal på mindst 70 personer i festlighederne. Brudens forældre kom oprindeligt begge Snave, hvilket sandsynliggør, at en væsentlig del af gæsterne fra Fyn formentlig tilhører brudens familie. Tilsvarende er det sandsynligt, at en væsentlig del af gæsterne fra Helnæs tilhører

¹²⁰ DFS. J 45 E

Til min søsters bryllup blev sendt fra:		Paa Helnæs blev sendt fra:	
Hans Hansen, Voldby	en tønde øl	Mads Hansen	1 tønde øl
Hans Jørgensen, Snave	en tønde	Diderich Jensen	10 kander br.
Mads Larsen, Snave	en tønde	Hans Andersen	1 tønde
Anders Andersen, Snave	7 kander brændevin	Anders Storm	1 tønde
Anders Jørgensen, Dreslette	7 kander br.	Niels Larsen	8 kander br.
Hans Andersen, Dreslette	6 kander br.	Jens Espensen	1 tønde
Jørgen Larsen,	1 tønde øl	Jørgen Mortensen	8 kander br.
Hindrich Hansen, Skaarup	7 kander br.	Hans Madsen	8 kander br.
Anders Hansen, Kramus (?)	7 kander br.	Anders Jensen	8 kander br.
Christoffer Mortensen, Haarby	1 tønde øl	Hindrich Larsen	1 tønde
Jens Diderichsen, Akkerup	7 kander br.	Erich Rasmussen	1 tønde
Rasmus Andersen, Gummerup	6 kander br.	Peder Simonsen	1 tønde
Niels Nielsen, Enemærke	8 kander br.	Lars Nielsen	1 br. 1 tønde
		Lars Andersen	1 tønde

Fig. 15 Niels Larsen Hansens notat om bidrag til Maren Hansdatters bryllup 28. april 1815

brudgommens familie, der i flere slægtsled var rene Helnæsboere¹²¹. Vi kan også notere os, at øl og brændevin er de foretrukne drikkevarer ved dette bryllup, og at det ikke har været små mængder, der har været til rådighed. En kande var ca. 1,9 liter og en tønde 131 liter. Sammenlagt har der altså til brylluppet og dagene derefter været 190 liter brændevin og 1834 liter øl til rådighed. Da Niels Larsen Hansen 33 år senere i 1848 holder en af sine døtres bryllup, deltager ud fra de samme forudsætninger mindst 20 gæster fra Helnæs og mindst 24 fra Fyn, jf. fig 16.

Til vor datter Anna Marie Niels Datters bryllup købt:			
Rom	9½ kander		
Akvavit	8 kander		
Kirsebærakvavit	10 kander		
Ekstrakt	4 kander		
Rødvin	½ anker		
Gammel vin	12 flasker		
I drikkevarer sendt fra:		Fra Helnæs blev sendt:	
Christoffers Enke i Haarby	8 kander brændevin	Anders Larsen Storm	8 kander br.
Rasmus Nielsen, Haarby	6 kander br.	Lars Nielsen	7 kander br.
Hans Larsen, Voldtofte	5 kander br.	Anders Thorsen	6 kander br.
Jens Diderichsens Enke, Akkerup	7 kander br.	Jørgen Mortensen	7 kander br.
Anders Hansen Elle, Akkerup	4 kander br.,	Espen Jensen	7 kander br.
Anders Hansen, Strandby	6 kander br.	Niels Larsen Ellebæk	8 kander br.
Peder Rasmussen, Strandby Mark	4 kander konjak	Rasmus Erichsen	7 kander br.
Lars Larsen Brudgom	7 kander kirsebær	Simon Pedersen	1 tønde øl
Lars Larsen, Sønderby	6 kander br.	Hindrichs Enke	1 tønde øl
Lars Larsen, Voldbro	6 kander br.	Diderich Andersen	1 tønde øl
		Peder Rasmussen, Strandby Mark	1 tønde øl
		Mads Nielsen Bæk, Strandby	1 tønde øl

Fig.16 Niels Larsen Hansens notat om bidrag til Anna Marie Nielsdatters bryllup 12. maj 1848

¹²¹ Jf. bilag 2: Ægteskaber på Helnæsgårde 1720 – 1850, matr.nre. 20 og 23

Sammenlagt skønnes der at have været mindst 65 deltagere i denne bryllupsfest. Brudgommen kom fra Hårby, hvilket også i dette tilfælde forklarer den ligelige fordeling af bryllupsgæster fra Fyn og Helnæs. I forhold til brylluppet i 1815 var der imidlertid sket en ændring i de traditionelle bryllupsforberedelser: Mængden af leveret øl var i 1848 væsentligt reduceret til fordel for mere eksotiske drikke som vin, rom og cognac, hvilket antyder, at bondekulturen var ved at ændre sig. Velstanden var ved at blive synlig.

Peter Henningsen har argumenteret for, at den velstand blandt danske bønder, der vitterligt satte ind i fortsættelse af udskiftningen, først sent i 1800-tallet blev synlig, fordi forestillingen om de begrænsede goder i samfundet og frygten for misundelse, nid og sort magi blandt naboerne i landsbysamfundet længe fastholdt bønderne i en særlig bondeetik, hvor man ikke udstillede sin velstand¹²². Men på Helnæs var det altså blevet legalt at bryde normerne for synlig velstand fra 1840'erne, hvilket Niels Larsen Hansens notater viser.

5.2 Eventyr fra Helnæs

Hvor sagnene i de fleste tilfælde er udtryk for erindringen om konkrete begivenheder, personer og steder, er eventyrene udtryk for erindringen om det uforklarlige, det ukendte, og ind imellem også hvordan det kunne håndteres. Også eventyrene afspejler forestillingsverden, normer og værdier hos de personer, der viderebragte eventyrene. En del af eventyrene er tydeligvis vandrehistorier, som man kan finde næsten enslydende i andre landsdele, eksempelvis om husdyr der spøger. På Helnæs er det en so med 10 grise og en hovedløs hest¹²³. Disse dyrefortællinger afspejler som regel medynk med de pågældende dyr, der tidligere har lidt overlast. Andre eksempler på vandrehistorier er de, der handler om nedgravede skatte. På Helnæs er det en guldhest, der er nedgravet i "Hovlebjærg", i dag kaldet Halen på den nordligste del af Helnæs¹²⁴. Disse fortællinger afspejler den forventning om muligheden for at finde den acceptable lykke, der er karakteristisk for samfund, hvor forestillingen om de begrænsede goder forhindrer, at man kan blive rigere ved dygtighed, uden at det går ud over andre¹²⁵.

¹²² Henningsen 2006, s. 918

¹²³ DS. V. nr. 14

¹²⁴ DST. III. Nr. 1394

¹²⁵ Henningsen 2006, s. 870

De døde børn

En anden type vandrehistorie er fortællingen om barnet, der er født i dølgsmål og derefter ombragt og skjult af moderen, hvorefter det ved midnatstide giver sig til kende ved gråd på det sted, hvor det er skjult. Det kendes også fra andre landsdele. På Helnæs er det knyttet til Mosebroen, hvor man hver nat klokken 12 hører et lille barn græde, og hvor flere, blandt andet ejeren af nabogården Mosegaard 1864-93, Rasmus Andersen Boe og hans mor i denne periode bestemt påstår at have hørt det grædende barn¹²⁶. Fortællingen er interessant, fordi Mosegaarden netop er den gård, hvor Lars Andersen Boe og hans kusine Anne Nielsdatter sammen fik 13 børn, hvoraf nogle var dødfødte, andre døde inden for et år og kun ét barn overlevede. Det er også gården, hvor et tvillingpar ved et ulykkestilfælde blev kvalt i forældrenes fællesseng i 1786, og hvor forældrene efterfølgende måtte stå åbenbar skrifte i kirken. Trods generel stor barnedødelighed i 1700-tallet har det været usædvanligt, at 12 ud af 13 børn ikke overlevede det første år, og det kan meget vel være baggrunden for, at mistanken om noget unormalt ved tvillingernes død er opstået. Man har selvsagt ikke åbent ville fortælle om sin mistanke, men ved at knytte vandrehistorien om det grædende barn til Mosebroen, har man knyttet mistanken om en forbrydelse med et dræbt barn så tæt på Mosegaarden som muligt. Denne tolkning er selvfølgelig min egen, men det har undret mig, at historien om det døde tvillingpar og deres forældres skrifte har en variant med en lidt usædvanlig pointe. I den udgave af fortællingen om de døde tvillinger¹²⁷ sidder moderen efter begravelsen og græder ved den kiste i stuen, hvor de små lig lå inden begravelsen. Pludselig springer låget på kisten op, ”og hun ser nede i den, at de ligger der begge to i saadan en Glans. Derover blev hun trøstet, hun rejste sig og gik glad ud af Stuen.” Denne variant af historien om de døde tvillinger har tydeligvis den pointe at ville fortælle, at moderen ikke har grund til at være beskæmmet over dødsfaldet. Hun har ikke gjort noget forkert, og tvillingerne er nu hos Vorherre i Himlen. Men fortællingen handler i øvrigt om forældrenes åbenbare skrifte og præstens vrede mod dem, så den pointe var der jo ingen grund til knytte til fortællingen, hvis ikke rygterne havde svirret. Vandresagnet og modfortællingen viser altså de rygter, der løb om tvillingernes dødsfald på Mosegården og de forskellige opfattelser af sandheden bag dødsfaldene. Men fortællingerne viser også de spændinger, der var i lokalsamfundet – spændinger mellem de familier, der tog parti for eller imod forældrenes uskyld - og spændinger, der var religiøst betingede: den hedenske tro på genfærd, der gør opmærksom på forbrydelser contra den kristne tro, der åbenbarer forældrenes uskyld og tvillingernes opstandelse fra de døde.

¹²⁶ DST. V. nr. 666

¹²⁷ DST. V. nr. 676

Nisserne

Bøndernes forestilling om de begrænsede goder i samfundet, som Peter Henningsen har argumenteret for¹²⁸, og frygten for manipulation med goderne ved hjælp af sort magi, ligger måske bag forestillingen om nissernes hjælp, som det efterfølgende eventyr viser.

Der var på Helnæs en boelsmand, der hed Lars Peter og hans kone kaldte de Mette Peter¹²⁹. ”*De var begge meget paaholdne for ikke at sige gjerrige. Da de kom her til Stedet, var det meget smaat for dem lige som for andre Folk her, men de blev snart velstaaende. Folk troede om dem, at de havde tre Nisser, der hed Nissen, Dissen og Emmaut, og flere paastaar, at de har set dem og mødt dem.*”

Forestillingen om nissernes hjælp kendes også fra andre egne, men det er karakteristisk for eventyret her, at nisserne er knyttet til en boelsmand, der i starten har det småt, men som ved nissernes hjælp bliver velstående. Det anføres også på hvilken måde han bliver velstående. Nisserne flytter nemlig rundt på poser med korn fra andre gårde til Lars Peter, og selv om han bruger af kornet hele vinteren, kan han om foråret sælge lige så meget som han avlede året før. Et af eventyrene medgiver ganske vist, at Lars Peter fra den tidlige morgen til den sene aften var i arbejde, og at han var meget nævenyttig og påtog sig alt, hvorpå der kunne tjenes penge, var stenhugger, brøndsætter, træskomand og landmand, så han nok uden nissernes hjælp kunne være blevet en rig mand. Men man påstod, at de var der.

Også andre fik hjælp fra nisser. I en af fortællingerne om Lars Peter nævnes det også, at Jørgen Nielsen havde nisser. ”*Den Mand havde altid Korn, for hans Nisser gik og slæbte til. Der var en Karl, der tjente der, han forsikrede, at de avlede en halv Snes Tønder Ærter, og dem brugte de af hele Vinteren, men naar Foraaret kom, solgte han lige ti Tønder.*” Jørgen Nielsen var gårdmand, og vi har hørt om ham tidligere, idet han var svoger til den Maren, der i 1810 var anklaget for ildspåsættelse i Søllested. Hans velstand har måske været så påfaldende, at man er begyndt at snakke om det. Og så har nisserne været den ekstraordinær forklaring, der har været behov for.

De forsvorne

Om rygterne på den baggrund har svirret ved samme Jørgen Nielsens begravelse, er ikke til at sige. Men et usædvanligt sagn er knyttet til denne begravelse. Jørgen Nielsen var gårdfæster på Toftegaard, matr.nr.17 i perioden 1808-37, og han sad altså som 73-årig i aftægt, da han den 29. december 1844 ville krydse isen for at gå til Dreslette. På vejen over gik han gennem isen og

¹²⁸ Henningsen 2006, s. 918ff

¹²⁹ DST. II. nre. 126, 127, 128 og 129

drukede. Ved hans begravelse indledte man som sædvanligt med frokost, men da man så ville synge over liget, knækkede alle 4 lys, som var tændt over liget, og der var nær gået ild i ligtøjet – fortæller overleveringen¹³⁰. Fortællingen er lidt usædvanlig, dels fordi knækkede liglys i almuens forestillingsverden var knyttet til personer, der havde forsvoret sig til Djævelen, dels fordi fortællingen er knyttet til en begivenhed, der ikke har ligget mere end 50 år forud for fortællertidspunktet, hvor erindringen om Jørgen Nielsen stadig må have været nogenlunde intakt. Men sagnet siger ikke mere – ud over, at det også i denne fortælling er Rasmus Andersen Boe, der står inde for beretningens rigtighed: Han har selv deltaget i begravelsen, fortælles det. For mig at se, hænger de to fortællinger sammen. Jørgen Nielsen har givet vis været en af de gårdmænd, for hvem det er gået materielt bedre, end det umiddelbart har været forklarligt. Måske har der også været en vis misundelse med inde i billedet. Snakken og rygterne om nissernes hjælp har i hvert fald for nogle været en plausibel forklaring på en relativ større velstand akkurat som det var tilfældet i fortællingen om Lars Peter og Mette Peter. Men hjælp forudsætter modydelse eller anden form for betaling. Det indgik som en uadskillelig del af den traditionalistiske bondekommunes hævdvundne sædvaner, som Peter Henningsen skriver¹³¹, og da Jørgen Nielsen gik igennem isen og drukede, kan det have givet anledning til overvejelser, om dette var modydelsen. For de pågældende har fortællingen om de knækkede liglys derfor været vigtig at få fortalt som markering af, at her var en person, der havde lavet en aftale med de underjordiske – og som havde betalt prisen. Man behøvede ikke at sige det højt – at plante eventyret var tilstrækkeligt.

Beretningen om den voldsomme død er central i visse eventyr, der fortæller om genydelsen for hjælp fra djævelen eller de underjordiske. Eksempelvis fortæller et eventyr, at mens Kloge Anders levede, var det ham man hentede fra Als, når mennesker eller dyr var blevet syge. Han var meget vellidt. Men da han døde, søgte man til Kloge-Jokum, der også varovre fra den anden side af bæltet, fra Als eller Sundeved¹³². Han var farlig skrap til at stille storm, vise igen, dølge blod og kurere sygdomme, både hos mennesker og dyr. Men han var ret dyr, så derfor blev der af og til talt om det, hvilket man ikke skulle. For han havde evnen til at høre, hvad der blev talt om i den ene ende af huset, når han stod i den anden, og beklagelsen kunne medføre, at klageren oplevede mindre uheld senere. Han var frygtet af alle, men blev alligevel ofte hentet over til Helnæs. Han helbredte ved at skrive bestemte ord, som ingen vidste hvad betød. Det sagdes også, at han til gengæld for

¹³⁰ DST. VI. nr. 51

¹³¹ Appel 1999, s. 235 og Henningsen 2006, s. 899

¹³² DST. VI. nr. 63, 279 og 280

sine evner havde akkord med ”den gamle”, og da han skulle dø, var der om natten en voldsom larm på hans kammer. Næst morgen var han død. Beretningen viser den respekt og frygt, som knyttede sig til de kloge mænd. Man havde observeret, at de i lighed med præster og læger kunne skrive uforståelige ord (latin) og derfor blev de tillagt de samme evner til at helbrede og befri legemet for onde ånder. Men almuen kendte altså også de slemme følger, hvis den kloge mand skrev ordene i det ondes tjeneste.

Lige som de andre fortællinger eller eventyr viser disse eventyr, at overleveringer om den mentale verden på Helnæs stort set alene bevæger sig i gårdmændenes regie. Det er i gårdene, at historier om hovdage som førstedags bryllup opstår. Det er i gårdene, at erindringen om smugleriets fornøjelser og drillerier fastholdes, og det er så ganske udpræget gårdenes bryllupper, der erindres og beskrives. Men sagn- og eventyrstoffet viser også, at billedet af det tilsyneladende homogene gårdmiljø på Helnæs dækker over spændinger, som kun af og til kommer op til overfladen. Det tilsyneladende indplantede eventyr om det ombragte, grædende barn og modreaktionen – tilføjes om de velsignede tvillingers tilsynekomst i kisten viser nogle af de spændinger, der også var i gårdmændenes landsby. Tilsvarende viser eventyrene om nisserne og de knækkede liglys den misundelse og skjulte skadefryd, som også har været en del af de sociale relationer på Helnæs. Der var mange mentale netværk, og det var ikke altid, at de var udtryk for positivt sammenhold.

6.0 Sammenfatning og diskussion

Opgavens centrale spørgsmål har været at undersøge, i hvilket omfang historisk og etnologisk kildemateriale for en landsby kan afdække eksistensen, karakteren og ændringerne af sociale netværk eller relationer i landsbyen, således som disse netværk eller relationer eksempelvis fandtes og udviklede sig i Helnæs sogn i perioden ca. 1750 - ca. 1850.

For at kunne svare på det centrale spørgsmål i undersøgelsen har det været nødvendigt at strukturere undersøgelsen i tre forskellige temaer, som i et vist omfang alligevel hænger sammen: 1) de husstandsne relationer og netværk, 2) de netværk og relationer, der afdækkes gennem rets- og forligssager og 3) de netværk og relationer, der afspejles i erindringer om lokale sagn og eventyr.

1. de husstandsne relationer og netværk

Gennem analyser af folketællinger i 1787 og 1840 viser jeg indledningsvis, hvordan de økonomiske og arbejdskraftmæssige vilkår for husstandene i perioden blev forbedret. Det blev i højere grad

muligt at beholde de større og mindre børn hjemme som arbejdskraft i løbet af perioden, selv om der i hele perioden blev opretholdt en væsentlig forskel på, hvornår de mindre børn i gårdmandshusstande, henholdsvis husmandshusstande blev sendt ud at tjene. Der var brug for flere hænder i landbruget med de forbedrede produktionsmetoder, og netværket i den enkelte husstand ændrede på den baggrund karakter både hos gårdmændene og hos husmændene, idet de hjemmehjælpende børn gav husstandene en mere sammenhængende familiestruktur. Baggrunden for de økonomisk bedre forhold illustreres gennem Niels Larsen Hansens oplysninger om sine egne forhold, hvor mergling, dræning og anden jordforbedring, større høstudbytte og højere afsætningspriser danner baggrunden for den økonomiske vækst.

Undersøgelsen viser også, at netværket mellem landsbyens familier i hele perioden var meget komplekst og sammensat. Ikke alene valgte man i 2 ud af 3 tilfælde sin ægtefælle fra landsbyen, men der var tilsyneladende heller ikke en opfattelse hos gårdmændene af en større rangmæssig afstand til husmændene. I hvert fald ser vi i hele perioden husmandsdøtre som gårdmandskoner og også enkelte tilfælde, hvor gårdmandsdatteren eller -enken gifter sig med en husmandssøn. Det var ikke almindeligt, men det skete. Herudover var det ikke usædvanligt, at de gårdmandssønner, der ikke fik et gårdfæste på Helnæs, i stedet for søgte og fik et husfæste i landsbyen frem for at søge udensogns efter en gård. Derved kom der til at blive meget tætte familiemæssige relationer mellem et sådant husmandssted og fødegården. Desværre er husmandsstederne kun i begrænset omfang inddraget i undersøgelsen. Derfor kan der ikke generelt sluttes noget om de familiemæssige relationer mellem gårdene og husmandsstederne i landsbyen. Meget taler dog for, at det kun var en del af husmandsstederne, der fik tættere relationer til gårdene.

Netværket mellem landsbyens familier var ikke statisk. Det illustreres i undersøgelsen hvordan det primære netværk i hver generation omfattede de familier, der blev beslægtet gennem ens eget og søskendes ægteskaber. For hvert nyt slægtled skabte nye ægteskaber deres eget primære netværk, og de ældre slægtled blev sekundære, tertiære o.s.v. Derfor ændredes et familienetværk mellem eksempelvis 2 gårde sig altid ved hvert generationsskifte, med mindre et nyt ægteskab mellem personer på de to gårde fornyede forbindelsen mellem dem.

Det er begrænset, hvad undersøgelsen kan fortælle om familienetværkets sociale normer på Helnæs, men lidt afsløres der. Det er således næppe et tilfælde, at børn født uden for ægteskabet blev annekteret af moderens familie og især af mormoderen, uden at der tilsyneladende blev rejst sager om underhold eller alimentationsbidrag – men kun, hvis faderen var fra Helnæs. Tilsyneladende

fungerede de familiære netværk på Helnæs i disse tilfælde både i økonomisk og social henseende: Man talte sig til rette. Noget tilsvarende kan man ikke slutte, hvis barnefaderen kom fra et andet sogn. Her viser nogle tilfælde, at barnemoderen følte behov for at få rettens eller forligskommissionens støtte til at inddrive bidrag til barnets underhold. Der var tilsyneladende heller ikke noget netværk, der i disse tilfælde ville tage sig af den ugifte mor og hendes barn. De måtte klare sig selv eller flytte på fattiggården.

Kildematerialet har også givet mulighed for at vise eksistensen af to ideologiske netværk, knyttet til formentlig nogle få familier. Det ene var den hernhuttiske bevægelse, der blev introduceret af sognepræsten og var ved at splitte menigheden i flere dele, inden præsten blev forflyttet, hvorefter bevægelsen døde ud omkring 1805. Det andet netværk var det partipolitiske Venstre, hvis lokale talsmand gennem sin argumentation omkring 1860 skabte voldsom irritation hos de konservative gårdmænd, degnen og præsten. I begge tilfælde ville det formentlig være muligt at uddybe informationer om det lokale netværk, men det har jeg afstået fra, fordi opgavens primære formål har været at påpege sociale netværk – ikke i større omfang at karakterisere deres rolle på Helnæs.

Et af de netværk, der kan karakterisere forholdet mellem gårde og huse i en landsby, er faddernetværket. Hans Henrik Appel har i sin disputats påpeget, at det næppe er nogen økonomisk forpligtelse, der følger fadderskabet i 1600-tallet, men derimod betydningen af at markere sociale bånd til sine naboer. Solveig Fagerlund tillægger fadderskabet betydning som en tillidsmarkering mellem forældre og faddere omkring 1700. En tilsvarende betydning finder jeg i kirkebøgernes udsagn fra Helnæs i perioden 1777-1801. Sådan må det i hvert fald tolkes, at stort set alle fæstere af gårdene og halvdelen af husene i denne generation bliver spurgt og påtager sig et eller flere fadderskaber. Men undersøgelsen viser også, at nogle faddere er meget populære og nogle få er meget lidt populære, blandt dem sognepræsten, der tilhørte en anden stand og ikke blandede sig med bønder og husmænd – og degnen, der ifølge historikeren Peter Henningsen gerne ville ligne præsten, men som regel var bondefødt.

Et andet slags netværk er det finansielle, hvor tillid mellemparterne var altafgørende på et tidspunkt, hvor i hvert fald mindre lån blev ydet privat, uden kontrakt og uden juridiske garantier.

Undersøgelsen viser, at gårdmændene på Helnæs i vidt omfang har ydet mindre lån lokalt og på den vestlige del af Fyn, og Niels Larsen Hansens Notesbog afslører, at låneren i flere tilfælde vendte tilbage og fik et nyt lån. Kun ganske få af disse lånesager endte i retten, fordi parterne ikke kunne blive enige om tilbagebetalingen, men undersøgelsen viser, at netværket forblev intakt.

2. netværk og relationer afdækket gennem ret- og forligssager

En væsentlig kilde til belysning af netværk og relationer er normalt tingbogen. Men ikke når det gælder Helnæs. De mange tvister om ære, vold, brudte løfter og markskel, som vi finder fra mange andre sogne og landsbyer på Fyn er nærmest fraværende på Helnæs. Det betyder ikke, at der ikke har været tvister, men det betyder formentlig, at landsbylauget har været så stærkt, at man har kunnet finde mindelige ordninger på de fleste stridigheder. Det er i øvrigt et træk, som ikke er ukendt på mindre øer, hvor man et langt stykke hen ad vejen har kunnet finde løsninger på de lokale tvister.

En af de få sager i retsmaterialet rejses af Frederiksgaves godsforvalter om ålegårdsrettigheder i 1722 og afslører, at gårdmændene på Helnæs havde nogle frihedsgrader og muligheder, som gårdfæstere normalt ikke blev tillagt på andre godser. Selv om 14 ud af 21 gårdfæstere tilstod sig skyldige i ulovligt ålefiskeri, frafaldt godset anklagen, formentlig fordi en del af fæsterne i perioder ydede lån til godsejerens istandsættelse af godsbygningerne. Det er i hvert fald min antagelse, fordi fæsteprotokollen for 1725 afslører, at 4 gårdmænd på dette tidspunkt forudbetalte fæste flere år forud for deres sønner, i alt 500 Rdl., der udtrykkeligt skulle bruges til borggårdens istandsættelse. Sagen viser altså ganske stærke gårdmænd på Helnæs, der gennem et diskret udlånsnetværk og et tillidsforhold til godsejeren kunne sikre sig en vis dispositionsfrihed i den daglige drift. Et par andre småsager fra omkring 1750 og 1800 viser, at denne dispositionsfrihed også kunne omfatte smugleri. En anden type retssager viser eksempler på, hvordan forhandlinger om tilhørsforhold til et socialt netværk kunne foregå. Et eksempel er et umiddelbart ret harmløst forhør 1810 over en pige i anledning af en mulig ildspåsættelse på hendes tjenestested. Pigen tilkendegiver noget presset af situationen, at hun måske har været forvirret i gerningsøjeblikket siden hun ikke husker, om det var en afskærmet lygte eller et tændt lys, som hun medbragte på loftet. Sagen udvikler sig herefter, idet hendes tjenestesteder og naboer på Helnæs skal forhøres om hendes generelle sindstilstand, og så løber rygterne. En del mener, at hun ikke er ”rigtig oven i hovedet”, andre heriblandt embedslægen mener, at hun ikke fejler noget. Sagen viser imidlertid, hvordan ”sandheder” bevidst forhandles i et forsøg på at få hende erklæret utilregnelig, måske for at mindske hendes straf, men måske også med konsekvens for hendes forhold til de lokale netværk.

3. Netværk og relationer i lokale sagn og eventyr

Folklorister skelner genre-mæssigt mellem sagn og eventyr. De fortællinger, som almuen selv mente var sandfærdige, benævnes sagn, mens klart fiktive fortællinger kategoriseres som eventyr. På Helnæs viser en række sagn og eventyr, at genrene af og til blandes, fordi eventyr i nogle tilfælde bruges bevidst med samme funktion som rygtedannelse i dag. Eksempler på dette forhold finder jeg i vandrehistorien om det ombragte og skjulte barn, der græder ved midnatstide, og som på Helnæs er blevet knyttet til Mosebroen. Tilknytningen til den nærtliggende Mosegård, og begivenhederne på denne gård omkring et tvillingpars død og begravelse er så påfaldende, at der for mig at se må være tale om bevidste rygtedannelser, plantet af hvert sit interessenetværk. Tilsvarende gælder eventyrene om nissernes hjælp, der knyttes både til en boelsmand, uden at vi hører om negative konsekvenser heraf, og til en velstående gårdmand, der som gammel går gennem isen og drukner. I hans tilfælde indplantes eventyret om de knækkede liglys, der for mig at se har til formål at sprede rygtet om hans forbindelse til underverdenen og betalingen herfor. Det forhold, at de to eventyr er bevaret i erindringer på Helnæs viser, at det næppe alene har været enkelte personer, der har haft den opfattelse. Der må være tale om et eller flere netværk af indforståede personer. Eventyrene viser de spændinger, der har været i lokalsamfundet trods den mere harmoniske facade, som sagnene forsøger at fortælle os.

For harmonisk er det, når kampen om græsningsrettighederne i forbindelse med Maens inddæmning udspiller sig i dette sagn. Der er ingen tvivl om, at husmændene er blevet snydt, men de får dog Sandmarkerne som erstatning. Og harmonisk er det, når hoveriet på Agernæs i andre sagn bliver sammenlignet med et 1. dags bryllup, og markarbejde, høst og tærskning bliver beskrevet som de unges kappestrid om at blive færdige først. Også søndagssystemerne vidner om harmoni, men også om, at erindringer beskriver livet på gårdene, og det bliver helt åbenbart, når bryllupper bliver beskrevet. Til vinterfornøjelserne hører både fiskeri fra isen og smuglertogter til og fra Als bliver i sagnet til erindringer om drilleri af toldinspektøren og Helnæsboernes evne til at finde andre veje end toldvæsenet forudser. Der er ingen tvivl om, at der bag de harmoniske beretninger ligger en større eller mindre kerne af sandhed, men det er tydeligvis den positive erindring, som vi stifter bekendtskab med. Sagnene er to eller tre generationers erindringer om de positive sider ved gårdmandslivet, som siet gennem en halv snes meddelers formidlingsevne bliver nedfældet omkring 1900.

Men selv om vi skræller harmonien og idyllen væk, er det tankevækkende, at de fleste beretninger vidner om et stærkt sammenhold mellem beboerne. Det er tankevækkende, at en gruppe gårdmænd

tilsyneladende kan samarbejde om at finde løsninger på hverdagens konflikter og tvister, også i forhold til husmændene. Det er tankevækkende, at gårdmændene evner at samarbejde om at skabe og vedligeholde kontakt til en eller flere godsbesiddere, vedligeholde deres fortrolighed og opnå små eller større fordele i det daglige for Helnæsboeren. Men det handler i høj grad også om det interne sammenhold blandt beboerne, et sammenhold som måske afspejles i, at det var muligt at finde kompromisser i forbindelse med hverdagens små og større uenigheder uden at inddrage herredsretten, og at den nære daglige kontakt var vigtigere end at flytte gården ud fra landsbyen. Mange spørgsmål har således kunnet besvares i opgaven gennem tålmodig læsning af kildematerialet og ved at kombinere oplysninger fra mange kilder, men ikke alle.

7.0 Konklusion

Formålet med opgaven var at vise, at det er muligt at finde tilstrækkeligt kildemateriale til at kunne beskrive sociale relationer og netværk i en ”tilfældig” landsby før og efter udskiftningen. Det var samtidig vigtigt for mig, at dette kildemateriale omfattede Dansk Folkemindesamlings samling af sagn og eventyr fra den pågældende landsby, fordi det er min opfattelse, at et sådant kildemateriale kan fortælle noget om mentaliteten hos beboerne i landsbyen. Opgaveløsningen har vist, at der findes rigtig mange kildetyper, der kan belyse det sociale fællesskab i landsbyerne – også før udskiftningen. Kirkebøger, folketællinger og fæsteprotokoller indeholder så mange personinformationer, at der ikke er problemer med at lave et sammenhængende skelet af individuelle personoplysninger om de fleste personer i landsbyen. Men det tager tid. Der er heller ikke problemer med at finde supplerende oplysninger om en lang række af personerne i landsbyen eller med tilknytning til landsbyen. Landsarkivet og de lokalhistoriske arkiver har et meget stort materiale om forholdene i landsbyerne, som kan supplere personoplysningerne, og som af tidsmæssige grunde slet ikke er brugt i denne opgave.

Min antagelse ved starten af opgaven var, at når det kunne lykkes at finde kildemateriale til at belyse sociale netværk og relationer i en ”tilfældig” landsby, kunne det også lade sig gøre for de fleste landsbyer i landet. Det betyder ikke, at jeg gennem denne opgavebesvarelse har bevist eller sandsynliggjort at opgaven kan lykkes for alle landsbyer, men jeg har med opgavebesvarelsen anvist en metode, som vil kunne bruges af andre, og forhåbentlig også vist, hvor mange spændende beretninger, der dukker op, når man graver lidt i kilderne og kombinerer informationerne.

Summary

The powerful farm tenants on Helnæs

Social relationships and networks on Helnæs *c.* 1750–*c.* 1850

The purpose of this thesis is to examine the extent to which historical and ethnological source material about a village can highlight the existence of, the nature of and changes in social networks and/or relationships in villages, in the way that these networks or relationships existed and developed in the Parish of Helnæs in the period *c.* 1750–*c.* 1850, for example. The source material selected is general information for all villages, and comprises church records, censuses, public records and other legal documents, as well as stories, tales and other folkloric and local history material linked to the parish selected. As different types of source material have been used, it was also necessary to apply different methods of analysis – of which descriptions are supplied.

Chapter 2 presents a brief overview of the Parish of Helnæs, the geography and structure of the village and its relationship to the principal estate – Frederiksgave – to which all the houses and farms in the village belonged until around 1856.

Chapter 3 contains the results of examinations of household networks, which include servants employed on the farms, and family networks, which cover connections between the families through marriages. The findings show that two-thirds of spouses on the farms throughout the period in question originated from the parish, and that the links between the families – in the 1700s in particular – formed a large number of complex social networks. An analysis of godparents reveals that both families of farm owners and families of smallholders invited each other to become godparents to a great extent. The material also identifies a network of farm owners with extensive monetary loans without contracts on Helnæs and in West Fyn.

In Chapter 4, records of legal proceedings reveal that throughout the period examined, the network of farm owners maintained close and discreet contact with the Frederiksgave Estate. This included, for example, farmers loaning money to the estate in return for extended freedom of management in day-to-day operations – including the willingness of the estate to turn a blind eye to the comprehensive smuggling operations between Helnæs and Schleswig. The legal material also reveals, however, that minor internal disputes in the village were often solved without involving the courts.

On the evidence of 99 stories and tales, Chapter 5 paints a picture of the world of ideas of the people of Helnæs and their recollections of social relations – including internal feuds about rights to pasture – and smuggling, as well as about work and festivities on the farms. Among the tales, traces can be found of tensions that existed between the families on Helnæs.

Chapters 6 and 7 summarise the conclusion of the thesis, i.e. that it is possible to use the source material to prove the existence of, and changes in, numerous different social networks in the village throughout the period studied. As the majority of the source material is common to all villages, the study shows that it is possible to prove that during the period in question, the villages were not only working communities, but also and to a large extent social communities. For Helnæs in particular, the study reveals a strong network of farm tenants who were not only able to deal with internal disputes within the parish, but also succeeded in maintaining a mutual relationship of trust with the estate owners and tenants.

Litteratur og trykte kilder:

- Andersen, Lene: *Historisk folkekultur i Jylland omkring 1870*, Utrykt speciale, Københavns Universitet 2005
- Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten og æren*, Odense 1999.
- Barnard, Alan: *History and theory in Anthropology*, Cambridge 2000
- Begtrup, G.: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i i Danmark, Tredje bind: Fyen, Langeland og Ærø*. Kjøbenhavn 1806.
- Bircherod, Jacob: *Folketro og festskik, særlig fra Fyn (1734)*. København 1936.
- Bonderup, Gerda: *Historisk Antropologi – hvad er det?* Aarhus Universitet. Historisk Institut, Arbejdsrapporter, oktober 1997
- Bork, Martin T.H.: *Fællesskabet efter fællesskabet*, Ph.d. afhandling, Københavns Universitet 2006
- Busck, Steen: *Mikrohistorie og lokalhistorie* i: ”Den jyske historiker”, nr. 85, august 1999
- Carlsen-Skiødt, J.C.A.: *Nogle historiske oplysninger om Helnæs Sogn*, i: ”Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1931-36”, bd. V. Odense 1931, s. 187-214.
- Christensen Hørsholm, C.: *Agrarhistoriske studier, II*. København 1891
- Christiansen, Palle Ove: *A Manorial World*, København 1996
- Christiansen, Palle Ove: *Landsbyliv*, Landbohistorisk Selskab 2004
- Dombernowsky, Lotte: *”Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjælnere ...”*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1985.
- DS + afdelingsbetegnelse + nr.: Se under Kristensen, Evald Tang.
- Feilberg, H.F.: *Dansk Bondeliv*, bd. 1-2, København 1910 og 1913.
- Hansen, Bodil K.: *Familie- og arbejdsliv på landet ca. 1870 – 1900*. Landbohistorisk Selskab 2006.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold*, vol. 1 og 2. Landbohistorisk Selskab, Københavns Stadsarkiv 2006
- Hofman (Bang), Jacob Aall: *Odense Amt beskrevet 1843*, bind 1, Odense 1990.
- Højrup, Thomas: *Omkring livsformanalysens udvikling*. København 1996.

- Jacobsen, Carlo: *Korte træk af Helnæs sogns historie*. Helnæs 1993.
- JA.nr. samt JAT.nr: Se under Kristensen, Evald Tang.
- Jensen, P.: *Bidrag til Baag Herreds historie*, i: "Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1931-36", bd. V. Odense 1931, s. 228ff om Helnæs beboernes navne 1680, marknavne 1682 og matrikulering 1830.
- Johansen, Hans Chr.: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870*. København 1979. "Dansk Socialhistorie", bd. 4.
- Johansen, Hans Chr.: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense 1975
- Johansen, Jens Chr. V.: *Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel*. i: "Bol og by", Landbohistorisk tidsskrift 1995:1, s. 36-51.
- Kristensen, Evald Tang: *Gamle folks fortællinger om Det jyske Almueliv -, samt enkelte oplysende sidestykker fra øerne*, 1-5te afdeling. Kjøbenhavn 1891. (I fodnoter forkortet til JA + afdelingsbetegnelse + nr.) Tillægsbind I-IV og V-VI. Aarhus 1900 (De to tillægsregistre forkortes JAT. I-IV og JAT. V-VI samt nr.)
- Kristensen, Evald Tang: *Danske Sagn som de har lydt i folkemunde*. København 1932-36. (I fodnoter forkortet til DS + afdelingsbetegnelse + nr.)
- Medick, Hans and David Warren Sabeau: *Interest and emotion in family and kinship studies: a critique of social history and anthropology*, i: Hans Medick and David Warren Sabeau: "Interest & motion". Cambridge 1984, s. 9
- Medick, Hans: *Village spinning bees: sexual culture and free time among rural youth in early modern Germany*, i: Hans Medick and David Warren Sabeau: "Interest & motion". Cambridge 1984, s. 317.
- Meyer, Poul: *Danske Bylag*, Kjøbenhavn 1949.
- Muir, Edward and Guido Ruggiero (red.): *History from Crime*. Baltimore & London 1994
- Nielsen, Erik Helmer: *De gamle gårde på Helnæs*. Udgivet i anledning af Boesamfundets 50-års jubilæum den 8. marts 2000.
- Nielsen, Niels Jul: *Bonden i hovedet. Joachim Junges etnografi om 1700-tallets danske almue*. i: "Folk og kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab 1994", København 1994, s. 48-65.
- Nissen, Poul: *Udskiftningen i Fyns Stift* i: "Fynske Aarbøger", bd. VII, Odense 1959-61, s. 121-170
- Pedersen, Karl Peder: *Vestfynske fæstebønder*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1984.

- Piø, Iørn: *Mennesker i landsbyen*, i: Johan Hvidtfeldt (red.): ”Den danske bondegård”, Turistårbogen 1965, Odense 1965, s. 85-104.
- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyers historie i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense 1987.
- Powell, Walther W.: *Neither market nor hierarchy: network forms of organisation*. I: Grahame Thompson et al: ”Markets, hierarchies and networks. The Coordination of Social Life”. London 1991.
- Rasch, Aage: *Niels Ryberg 1725 – 1804*. Universitetsforlaget i Aarhus 1964.
- Reimer, Christine: *Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde*, bd. I-V. København 1910-1919.
- Rheinheimer, Martin: *Landsbyvedtægt og øvrighed i hertugdømmet Slesvig*. i: ”Bol og by”, Landbohistorisk tidsskrift 1995:1, s. 86-104
- Sabean, Davis Warren: *Kinship in Neckarhausen, 1700-1870*. Cambridge University Press 1998
- Sabean, David Warren: *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700-1870*. Cambridge University Press 1990.
- Sandmo, Erling: *Æren og Ærekrenkelsen* i: Sølvi Sogner (koordin.): ”Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550 – 1850”, Rapport II, Det 22. historikermøte, Oslo 1994
- Schmidt, Aug. F.: *Fra den gamle nordvestfynske landsby*, i: ”Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1931-36”, bd. V. Odense 1931-36, s. 165-174.
- Schovsbo, G.: *Fra Helnæs*, i: ”Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1937-38”, bd. VI. Odense 1937-38, s. 90-96.
- Schousboe, Karen: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*. Brede 1980.
- Schousboe, Karen: *Kistefæ. Opsparingens form og funktion hos 1700-årenes fæstebonde*, I: ”Folk og Kultur” 1981.
- Storm, Einar (red.): *Jubilæumsskrift 1546 – 1996*. Boesamfundet
- Thestrup, Poul: *Mark og skilling, kroner og øre*. Arkivernes Informationsserie. Statens Arkiver 1999
- Thomsen, Lars Boe: *Boernes historie og slægtstavler 1546-1960*. Glamsbjerg 1960.
- Wolf, Eric R.: *Bønder – En antropologisk oversigt over bondesamfundets udvikling*. København 1973
- Zinn, Allan C.: *Sociale relationer i fynske landsbyer før udskiftningen – belyst gennem fynske vider og vedtægter*. Opgave i rural kulturhistorie ved SDU, 2007

Kilder, utrykte:

Assens Amts Foligskommissions Arkiv, Forligsprotokol 1795-1803, Landsarkivet i Odense (LAO)

Assens og Hindsgauls Amters ForligelsesCommissions Protocol 1809-1816, LAO

Baag-Vends Herredsfoged Justitsprotokol 1746-63, 1797-1810, 1810-19 og 1819-25, LAO

Baag-Vends Herredsfoged Justitsprotokol, Dokumenter til justitsprotokollen for de enkelte år. LAO

Baag Herredsfogeds Politiprotokol 1792-1813. LAO

Frederiksgave Godsarkiv, Dokumenter vedr. retssager 1597-1828. LAO

Niels Larsen Hansens Notesbog 1802-ca. 1860. Privateje.

DFS: Dansk Folkemindesamlings arkiv. Gamle folks fortællinger. Sogn 1013. 1906/48. Løse ark. J
45 D og J 45 E